

Geniale rusteloosheid

Pleidooi voor een geobsedeerd leven

MA Thesis

Datum

: 27 juli 2024

Student

: David Cok (455753)

Universiteit

: Erasmus Universiteit Rotterdam (ESPhil)

Opleiding

: Master Philosophy Now

Supervisor

: Dr. A.W. Prins

Advisor

: Prof. dr. A.A.G.M. van Raak

Woordenaantal

: 21.163

*"Some slaves are scoured to their work by whips, others by their
restlessness and ambition." **John Ruskin***

Inhoudsopgave

ABSTRACT	5
INLEIDING	6
AANLEIDING	6
ONDERZOEKSOPZET	8
ORIËNTATIE OP RUSTELOOSHEID	10
HET ONDERSCHIED TUSSEN RUSTELOOSHEID (INTERN) EN ONRUST (EXTERN).....	11
HOOFDSTUK 1 HISTORISCHE IMPRESSIE VAN RUSTELOOSHEID	13
1.1 DE INTRODUCTIE VAN RUSTELOOSHEID	13
1.2 RUSTELOOSHEID IN DE OUDHEID	15
<i>Plato: de opgesloten ziel</i>	15
<i>De Stoïcijnen: vrijheid van hartstochten</i>	16
1.3 RUSTELOOSHEID IN DE LATE OUDHEID	17
<i>Augustinus: ons rusteloze hart vindt rust in God</i>	17
<i>Van acht slechte gedachten naar zeven hoofdzonden</i>	18
1.4 RUSTELOOSHEID IN DE MIDDELEEUWEN	19
<i>Christelijke ascese</i>	19
<i>Rusteloosheid vindt nog steeds verlossing in God</i>	20
1.5 RUSTELOOSHEID IN DE VROEGMODERNE TIJD	21
<i>Pascal: rusteloosheid als menselijke conditie</i>	22
<i>Hobbes: de invloed van macht op rusteloosheid</i>	23
1.6 RUSTELOOSHEID IN DE MODERNE TIJD	25
<i>Rousseau: de mens is vervreemd van zichzelf</i>	25
<i>Nietzsche: het ongeluk van de rustelozen</i>	26
HOOFDSTUK 2 RUSTELOOSHEID IN EEN SECULIERE SAMENLEVING	27
2.1 INLEIDING.....	27
2.2 ORIËNTATIE OP VERVELING	30
2.3 DIMENSIES VAN VERVELING: VAN VERVELING NAAR VERSTILLING.....	31
2.4 WIE VERVEELT ZICH NOG?	33
2.5 DE TIJDSGEEST VAN HET POSTMODERNISME	33
2.6 DE TIJD VAN GENIALE RUSTELOOSHEID!	36
2.7 ANDERE BELANGRIJKE VERANDERPROCESSEN	39
HOOFDSTUK 3 RUSTELOOSHEID ALS STUWENDE KRACHT	42

3.1 INLEIDING.....	42
3.2 VERKENNING VAN DE POSITIEVE ASPECTEN VAN RUSTELOOSHEID	44
3.3 GENIALE RUSTELOOSHEID ALS DE ULTIEME WEG!	47
3.4 DOELGERICHT: RUSTELOOSHEID ALS POSITIEVE KRACHT.....	50
3.5 GEOBSEDEERD: JEZELF VOLLEDIG OVERGEVEN AAN RUSTELOOSHEID	53
3.6 UITMUNTENDHEID: RUSTELOOSHEID IS DE WEG NAAR GROOTSHEID	55
3.7 ZELFOPOFFERING: RUSTELOOSHEID ALS NOODZAAK OM JEZELF TE GEVEN.....	60
3.8 ENKELE GEDAANTEN VAN GENIALE RUSTELOOSHEID IN DE HEDENDAAGSE CULTUUR	61
<i>Beethoven – Negende Symfonie in d mineur (opus 125)</i>	61
<i>Door creativiteit het onzichtbare van het zichtbare zichtbaar maken</i>	63
<i>Picasso – Les Demoiselles d’Avignon</i>	63
<i>Beatles – Sgt. Pepper’s Lonely Hearts Club Band (1967)</i>	64
<i>Korte reflectie</i>	67
HOOFDSTUK 4 CONCLUSIE	69
LITERATUURLIJST	74

Abstract

In his *Confessions* Augustine wrote that our hearts are restless and can only find rest in God. A similar thought can be found in ancient philosophy (such as Stoicism and Epicureanism) and in eastern philosophy (such as Buddhism). Restlessness has always been a religious phenomenon in western culture and can only be resolved as suggested by Augustine, through awareness or a metaphysical desire to a transcendent dimension. The philosophy of Nietzsche, with the famous phrase "*God is dead*", has struck mankind in an unprecedented way because it can no longer find this peace and is, according to Pascal, left with the misery. The impossibility to find rest could lead to endless craving for power and money or meaningless distraction, dispersion and finally to boredom. However, there might be an alternative, less pessimistic, interpretation of restlessness. Restlessness could also be perceived as a positive phenomenon and can lead one to a creative and passionate existence. When restlessness meets the criteria: 'goal oriented', 'obsession', 'excellence' and 'self-sacrifice' a genial restlessness may arise. This genial restlessness can already be experienced in society through many works of art and music.

Keywords:

Restlessness, boredom, religion, nihilism, desire, happiness, meaning, art.

Inleiding

Aanleiding

Op de vraag hoe het met ze gaat zullen veel mensen antwoorden geven als: ‘druk’, ‘gestrest’, ‘ik kom tijd tekort’ of ‘overwerkt’. Veel 21^e-eeuwse westerlingen smachten naar rust. Dit wordt geïllustreerd door de populariteit van mindfulness, yoga, wellness, artikelen over verlangzaming of stressvermindering en zelfhulpboeken. Naast werk kan ontspanning ook rusteloosheid veroorzaken. Zodra we de felbegeerde rust eindelijk verwerven tijdens een weekend of vakantie, plannen we onze vrije tijd helemaal vol met allerlei activiteiten. Waar komt deze rusteloosheid vandaan?

Ons leven op aarde is beperkt, waardoor we proberen te leven tot het gaatje en continu meer willen. Tijd is geld en daarom niet iets om te verliezen. Met als resultaat dat we ons leven versnellen omdat we steeds meer in steeds minder tijd willen doen. Tegelijkertijd klagen we dat het leven te snel gaat en dat het tempo niet meer bijgebeend kan worden. Goedbedoelde suggesties als minder uren werken of de smartphone wat vaker wegleggen nemen de rusteloosheid kennelijk niet weg. We slapen minder, om productiever te kunnen zijn. We ontwikkelen technologie sneller om onze rekenkracht te vergroten. Het leven kan altijd sneller, groter, beter en mooier. Deze drang neemt zelfs onze vrije tijd over en we kunnen maar geen rust vinden. In de huidige maatschappij worden ons vooral surrogaatoplossingen aangeboden in de vorm van ‘een zoektocht naar rust’, ‘het creëren van balans’ of ‘wereldontvluchting’.¹

Rusteloosheid is voor veel mensen een probleem. Ik ervaar dat toch anders. Terwijl *Tristan en Isolde* van Wagner uit de luidsprekers blaast probeer ik een wirwar aan tegenstrijdige gedachten en mogelijke invalshoeken voor dit onderzoek te ordenen. Tegelijkertijd volg ik de voortgang van de kabinetsformatie. Daarbij realiseer ik mij ook nog dat het plan om met mijn briljante ideeën de wereld te veroveren extra aandacht nodig heeft. Overal stofwolken van prikkels. Voor mij is rusteloosheid helemaal geen probleem. Ik wil meer focus, alle rust frustreert mij. Ik smacht helemaal niet naar rust, ik wil mijn doel nastreven. Stress ken ik niet,

¹ Ignaas Devisch, *Rusteloosheid* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2016), 189-203.

alleen als ik de beste versie van mijzelf geef kan ik doorgaan met zoeken en experimenteren. Er is geen weg terug. Rusteloos ben ik altijd al geweest. Als vierjarige weigerde ik met regelmaat naar school te gaan. Niet nadat ik mijn sneeuwman van watjes had afgemaakt (stel je daarbij de frustratie voor dat wat ik ook probeerde, ik maar geen geschikte neus voor de sneeuwman kon vinden). Zes jaar later speelde ik jarenlang uit vrije wil zeker drie uur per dag trompet. Dat vond ik verdraaid weinig. Mijn grote held, de Franse trompettist Maurice André, studeerde minimaal zeven uur per dag. Ik zou een boek kunnen schrijven over de verschillende verschijningsvormen van mijn rusteloosheid. Niet nu. Dat gaat er komen. Nee, het zal er komen, maar eerst even dit! Ongeacht de sterk variërende eindresultaten van de afgelopen achtendertig jaar, heb ik altijd van mijn rusteloosheid genoten. Het is de levensader van mijn creativiteit. Ik schrijf over rusteloosheid omdat ik rusteloos ben.

Het fascineert mij, wanneer ik het eerdergenoemde maatschappelijke noodlot vergelijk met mijn eigen innerlijke drijfveer, dat het beide als rusteloosheid gekwalificeerd wordt. Gevoelsmatig lijkt het iets anders te zijn. Wat is dat eigenlijk, rusteloosheid? Waarom ervaren sommige mensen rusteloosheid als een probleem en anderen als een bron van energie? Is rusteloosheid wel echt een probleem? In de Amerikaanse film *Ford v Ferrari* (2019) staat het verlangen van Henry Ford II centraal om voor het eerst in de geschiedenis met een Ford de race '24 uur van Le Mans' te winnen. Sportauto-ontwerper Carroll Shelby wordt samen met coureur Ken Miles ingehuurd om het onmogelijke te doen, namelijk in kort tijdsbestek een sportauto te bouwen waarmee in 1966 het dominante Italiaanse team Scuderia Ferrari verslagen kan worden. Bij de publieke bekendmaking zei Shelby de volgende woorden: *"Toen ik 10 jaar oud was, zei mijn vader: 'Zoon, je bent echt gelukkig als je weet wat je wilt, want zo iemand werkt nooit. Maar je hebt er een paar, en ik heb geen idee of ze gelukkig zijn, die een roeping hebben. Het is een obsessie. Als ze dat niet kunnen doen, worden ze helemaal gek. Zo iemand ben ik.'"*². Wat zou er gebeuren als ontsnappingsstrategieën overbodig blijken en wij ons volledig over kunnen geven aan een positieve rusteloosheid? Een geobsedeerd leven vol passie en creativiteit waar rusteloosheid centraal staat.

² De film *Ford v Ferrari* (2019) is geregisseerd door James Mangold.

Onderzoeksopzet

Deze scriptie is gebaseerd op de intuïtie dat er in de westerse cultuur sprake is van een eeuwenoude miskennis van het fenomeen rusteloosheid. Omdat rusteloosheid als negatief wordt weggezet blijft rust tevergeefs het ideaal dat verheerlijkt moet worden. Het is mijn doel om te beargumenteren dat het noodzakelijk is om onze kijk op rusteloosheid te veranderen door rusteloosheid te beschouwen als een positief concept, als motor van genialiteit die mensen verder brengt.

De onderzoeksvraag luidt als volgt:

Hoe is rusteloosheid te beschouwen als een positief fenomeen?

Ter beantwoording van de onderzoeksvraag, zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Wat is de historische achtergrond van rusteloosheid en hoe heeft het fenomeen zich door de tijd ontwikkeld?
2. Hoe ziet rusteloosheid eruit in een seculiere samenleving?
3. In welke zin kan rusteloosheid een positief fenomeen zijn?

In dit exploratieve onderzoek naar rusteloosheid wil ik kritisch reflecteren op het fenomeen rusteloosheid en tevens geniale rusteloosheid definiëren. De vraag is hoe ik dit op een wetenschappelijke verantwoorde manier kan uitvoeren. Het doen van primair onderzoek middels enquêtes, focusgroepen en interviews stuit op problemen. Een eerste probleem is dat vooral problematische kanten van rusteloosheid onderzocht zijn, waardoor rusteloosheid telkens als een probleem wordt gezien. Bovendien zal later in dit onderzoek blijken dat mensen die rusteloosheid wel positief ervaren zich moeilijk laten interviewen omdat ze nagenoeg niet te vinden zijn; ze hebben waarschijnlijk wel wat beters te doen! Om antwoord op de onderzoeksvraag te kunnen geven zal ik een literatuuronderzoek doen naar rusteloosheid.

Mijn betoog is als volgt opgebouwd:

In **hoofdstuk 1** geef ik een korte historische impressie van rusteloosheid. Aan de hand van het boek *Belijdenissen* van Augustinus laat ik zien dat rusteloosheid een religieus thema is in de westerse cultuur. Ondersteunende argumenten hiervoor zijn te vinden in de klassieke filosofie en de Bijbelse Joodse filosofie. In de middeleeuwen krijgt rusteloosheid met christelijke ascese een verdieping. Ik laat met Pascal zien dat in de vroegmoderne tijd, de menselijke conditie bestaat uit rusteloosheid, verstrooiing en verveling. Inzake de moderne tijd bespreek ik hoe rusteloosheid langzaam seculier wordt.

Hoofdstuk 2 gaat in op rusteloosheid in een seculiere samenleving. Met de bespreking van Nietzsche's adagium 'God is dood' laat ik zien dat men geen rust meer kan vinden en achterblijft met de menselijke conditie zonder transcendente verlossing. Rusteloosheid kan leiden tot zinloze afleiding, verstrooiing en uiteindelijk tot verveling. Verveling is dan een verborgen ondertoon of grondstemming van de westerse cultuur zonder het geloof. Via het boek *Uit Verveling* van Prins behandel ik hoe verveling een impasse is die om kan slaan in verstillig. Daarna bespreek ik de visie van Prins op techniek. Die visie analyseer ik uitgaande van de huidige stand van de techniek, waarbij ik tevens vooruitblik op de technologische ontwikkelingen. Naast secularisatie neem ik door hoe versnelling en individualisering als belangrijke veranderprocessen zich verhouden tot rusteloosheid.

Rusteloosheid als stuwende kracht wordt besproken in **hoofdstuk 3**. Hier verken ik met het boek *Rusteloosheid* van Devisch de positieve aspecten van rusteloosheid en ga ik in op het onderscheid tussen de zinvolheid en zinloosheid van activiteiten. Geniale rusteloosheid is de meest positieve betekenis van het fenomeen rusteloosheid. Hiervoor formuleer ik een niet-limitatieve opsomming van vier toetsende voorwaarden. Deze vier toetsende voorwaarden werk ik uit met het Boeddhisme, enkele ideeën van Devisch en het boek *Zo Sprak Zarathoestra* van Nietzsche. Dit hoofdstuk vormt de kern van mijn betoog, omdat ik met geniale rusteloosheid laat zien hoe rusteloosheid een positief fenomeen kan zijn. Dit zal ik illustreren met enkele voorbeelden uit onze hedendaagse cultuur.

Tot slot geeft **hoofdstuk 4** een samenvattende conclusie die aansluit bij het doel om rusteloosheid als een positief fenomeen te beschouwen die de mensheid voortstuwt. Omdat rusteloosheid betrekking heeft op de menselijke natuur, kan deze conclusie niet alle morele en juridische problemen wegnemen.

Oriëntatie op rusteloosheid

Om het fenomeen rusteloosheid te kunnen onderzoeken is enige oriëntatie op het begrip noodzakelijk om af te bakenen wat er precies wordt onderzocht. Volgens *Van Dale* is rusteloosheid 'een innerlijk zonder rust' of 'het voortdurend in beweging of bezig zijn'.³ Een ander woordenboek omschrijft rusteloosheid met synoniemen als: 'acathisie', 'nervositeit', 'ongedurigheid' en 'onrust'.⁴ Acathisie, een synoniem van rusteloosheid, wordt gedefinieerd als de bijwerking van antipsychotica of letterlijk: 'het niet kunnen zitten', 'een loopdwang' of 'een gevoel van onrust'. *Wikipedia* gebruikt rusteloosheid als volgt in een mogelijke betekenis: "De rusteloosheid van de delirante patiënt kon men met neuroleptica bestrijden."⁵ Overigens zal later volgen dat dit eigenlijk geen rusteloosheid is, maar onrust. De voornoemde omschrijving uit *Van Dale* toont dat rusteloosheid kan worden opgedeeld in een interne en een externe component, oftewel enerzijds mentale en anderzijds fysieke verschijnselen.

Bij mentale verschijnselen van rusteloosheid kan gedacht worden aan agitatie, hyperactiviteit, nervositeit en drukte of gejaagdheid.⁶ Er is een schaal voor interne rusteloosheid (*Internal Restlessness Scale*) ontwikkeld om de relatie tussen het gevoel van rusteloosheid en hyperactiviteit (ADHD) beter te begrijpen.⁷ De fysieke verschijnselen zijn bijvoorbeeld het voortdurend in beweging zijn, loopdwang, niet stil kunnen zitten of trillingen.⁸ Door een gebrek aan slaap vanwege een onbedwingbare dwang om de benen te bewegen (*Restless Legs Syndrome*), wordt rusteloosheid ook in verband gebracht met neurodegeneratieve ziekten als Alzheimer, Parkinson en dementie.⁹ Mogelijke andere

³ <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/rusteloos>.

⁴ <https://www.woorden.org/woord/rusteloosheid>.

⁵ <https://nl.wiktionary.org/wiki/rusteloosheid>.

⁶ Perminder Sachdev & Jane Kruk, "Restlessness: the anatomy of a neuropsychiatric symptom," *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, volume 30 issue 1 (1996): 38-53.

⁷ L.L. Weyandt, W. Iwaszuk, K. Fulton, M. Ollerton, N. Beatty, H. Fouts, S. Schepman, S., & C. Greenlaw, "The Internal Restlessness Scale: Performance of College Students With And Without ADHD," *Journal of Learning Disabilities* 36 (2003): 382-389, <https://doi.org/10.1177/00222194030360040801>.

⁸ Maurice M. Ohayon, Thomas Roth, "Prevalence of restless legs syndrome and periodic limb movement disorder in the general population," *Journal of Psychosomatic Research*, volume 53 issue 1 (2002): 547-554, [https://doi.org/10.1016/S0022-3999\(02\)00443-9](https://doi.org/10.1016/S0022-3999(02)00443-9); Takeo Matsubara, Keisuke Suzuki, Hiroaki Fujita, Yuji Watanabe, Hirotaka Sakuramoto, Masanori Matsubara, Hoichi Hirata, "Restless legs syndrome, leg motor restlessness and their variants in patients with Parkinson's disease and related disorders," *Journal of the Neurological Sciences*, volume 393 issue 15 (2018): 51-57, <https://doi.org/10.1016/j.jns.2018.08.007>.

⁹ Kirstie N. Anderson & Andrew J. Bradley, "Sleep disturbance in mental health problems and neurodegenerative disease," *Nature and Science of Sleep*, volume 5 (2013): 61-75.

(medische) oorzaken voor rusteloosheid zijn: medicijngebruik,¹⁰ cafeïne-inname,¹¹ en hersenletsel.¹²

Een ander noemenswaardig onderzoek naar rusteloosheid is het werk van Kay Redfield Jamison. Zij heeft vanuit de psychopathologie onderzoek gedaan naar geestelijk of psychologisch lijden door rusteloosheid. Specifiek onderzoekt ze de relatie tussen melancholie, krankzinnigheid en creativiteit, of om het anders te zeggen: de relatie tussen een manisch-depressieve stoornis en het artistieke temperament.¹³

Bovenstaande bronnen helpen bij een oriëntatie op rusteloosheid. Voor mijn onderzoek zijn deze bronnen echter niet behulpzaam omdat ik wil laten zien hoe rusteloosheid een positief fenomeen kan zijn. Ik wil rusteloosheid niet naar een lijden of tekortschieten vertalen. Bovendien probeer ik weg te blijven van denken in problemen en oplossingen. Als we alleen de problematische kanten van rusteloosheid onderzoeken, dan is het niet vreemd dat rusteloosheid altijd als een probleem wordt gezien.

Het onderscheid tussen rusteloosheid (intern) en onrust (extern)

In het dagelijks spraakgebruik worden onrust en rusteloosheid vaak als synoniemen door elkaar gebruikt. Het is echter de vraag of dit wel correct is. Rusteloosheid en onrust kunnen beide gebruikt worden om een gevoel te omschrijven. Daarentegen kunnen er rellen ontstaan vanwege (maatschappelijke) onrust en niet vanuit rusteloosheid. Onrust lijkt vooral veroorzaakt te worden door externe gebeurtenissen, terwijl rusteloosheid meer van binnenuit komt. Vertalers kunnen rusteloosheid en onrust ook als synoniem gebruiken. Zo is bijvoorbeeld het bekende boek van de Portugese schrijver Fernando Pessoa in het Nederlands vertaald met de titel *Boek der Rusteloosheid*. In het Engels is de titel van het boek vertaald als *Book of Disquiet*. *Disquiet* betekent in het Engels 'onrust' (*restlessness* is rusteloosheid).

¹⁰ Donald H. Jenkins, "Substance abuse and withdrawal in the intensive care unit: contemporary issues," *Surgical Clinics of North America*, volume 80 issue 3 (2000): 1033-1053, [https://doi.org/10.1016/S0039-6109\(05\)70112-2](https://doi.org/10.1016/S0039-6109(05)70112-2).

¹¹ F.W. Furlong, "Possible Psychiatric Significance of Excessive Coffee Consumption," *Canadian Psychiatric Association Journal*, volume 20 issue 8 (1975): 578, <https://doi.org/10.1177/070674377502000804>.

¹² Lindsay Mohny, Bruno S. Subbarao, Blessen C. Eapen, "Agitation and restlessness," *Brain Injury Medicine* (2021): 252-257, <https://doi.org/10.1016/B978-0-323-65385-5.00045-7>.

¹³ Kay Redfield Jamison, *An Unquiet Mind – a memoir of moods and madness* (New York: Vintage Books, 1996); Kay Redfield Jamison, *Touched with Fire – manic-depressive illness and the artistic temperament* (New York: Simon & Schuster, 1993).

Devisch stelt voor om onrust en rusteloosheid van elkaar te scheiden om het overzicht niet te verliezen.¹⁴ Volgens Devisch is onrust voornamelijk een maatschappelijk fenomeen of een economische kwestie omdat onze omgang met schaarse tijd en middelen wordt uitgedaagd. We zijn immers vanwege de versnelling drukker geworden en we worden geleefd door onze omstandigheden. De oorzaak van deze versnelling is echter rusteloosheid.¹⁵ Dit resulteert uiteindelijk in onrust vanwege de grote hoeveelheid keuzemogelijkheden binnen de beschikbare tijd.¹⁶ Rusteloosheid is volgens Devisch veel complexer omdat we weerhouden worden om rust te vinden.¹⁷ Rusteloosheid is hetgeen wat ons voortstuwt terwijl we klagen over hoe druk we zijn en tegelijkertijd bang zijn voor verveling.¹⁸ Hiermee is rusteloosheid niet alleen een geestestoestand. Vanwege de drang om iemand te zijn of om iets te bereiken is rusteloosheid ook van culturele aard.¹⁹ Kortom, onrust wordt veroorzaakt door externe factoren (fysiek of maatschappelijk niveau) en rusteloosheid door interne factoren (mentaal, individueel of cultureel niveau).

¹⁴ Ignaas Devisch, *Rusteloosheid* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2016), 183-184.

¹⁵ Devisch, *Rusteloosheid*, 104-105; Het versnellingsproces bespreek ik in hoofdstuk 2.

¹⁶ Devisch, *Rusteloosheid*, 124-128.

¹⁷ Devisch, *Rusteloosheid*, 104-105.

¹⁸ Devisch, *Rusteloosheid*, 183-184.

¹⁹ Devisch, *Rusteloosheid*, 104-105.

Hoofdstuk 1 Historische impressie van rusteloosheid

“Ons hart kent geen rust tot het rust vindt in u.”²⁰

Augustinus

1.1 De introductie van rusteloosheid

Veel mensen zullen zich herkennen in een bepaalde mate van rusteloosheid: voortdurend in beweging zijn en maar geen rust kunnen vinden. Het lijkt kenmerkend voor de postmoderne mens. Is het leven in de afgelopen 100 jaar drukker geworden? Of is onze tijdsinvulling, tijdsdruk of ons tijdsbesef veranderd waardoor we meer drukte ervaren? Garhammer onderzoekt de relatie tussen tijd en geluk. Door een gebrek aan tijd en een toenemende tijdsdruk, is het voor veel mensen moeilijk om rust te vinden. In een tijdperk waarin alles mogelijk is, moeten we omgaan met een tijdsgebrek enerzijds en een toename in het aantal mogelijkheden voor tijdsinvulling anderzijds.²¹ Is deze rusteloosheid alleen kenmerkend voor ons huidige tijdperk of hadden mensen hier in het verleden ook last van? Een mogelijk startpunt om dit na te gaan (en die tevens goed aansluit bij de Christelijke traditie) is onderzoeken hoe er in de Bijbelse Joodse filosofie over rusteloosheid wordt gedacht.

In de Bijbel wordt reeds gesproken over rust, bijvoorbeeld in Psalm 62:2-3. In de Statenvertaling (1637) staat de tekst: *“Immers is mijne ziele stil tot Godt, van Hem is mijn heyl.”*²² De Nieuwe Bijbelvertaling (2004) vertaalt de tekst anders en spreekt niet over de stilte maar over de rust van de ziel: *“Alleen bij God vindt mijn ziel haar rust, van Hem komt mijn redding. Hij alleen is mijn rots en mijn redding, mijn burcht, nooit zal ik wankelen.”*²³ In de Bijbelvertaling in Gewone Taal (2021) is de ziel weggevalen en wordt alleen de rust vermeldt:

²⁰ Augustinus, *Belijdenissen*, vertaald door Wim Sleddens (Eindhoven: DAMON, 2017), boek 1.1, 33.

²¹ M. Garhammer, “Pace of life and enjoyment of life,” *Journal of Happiness Studies* (2002): 22-24.

²² Origineel scans van de eerste Statenvertaling uit 1637 zijn online in te zien via het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap: <https://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?mode=2&bible=sv1637&ref=Ps.62>. Op deze website zijn eveneens volledig gescande edities van andere oude Bijbelvertalingen te lezen die de mogelijkheid bieden om vertalingen te vergelijken. Aangezien de strekking van de betreffende tekst overeenkomt, heb ik voor de meest gezaghebbende Bijbelvertaling uit die periode gekozen, namelijk de Statenvertaling uit 1637. Nieuwere herziene edities van de Statenvertaling (die tevens makkelijker te lezen zijn omdat het als platte tekst is gepubliceerd, zijn tevens online te lezen via: <https://www.statenvertaling.net/bijbel/psal/62.html>.

²³ Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, Nieuwe Bijbelvertaling (2004), Psalm 62:2-3; Tevens online te raadplegen via <https://www.debijbel.nl/bijbel/NBV/PSA.62>.

*“Alleen bij God krijg ik rust, alleen hij kan mij redden.”*²⁴ In verschillende Bijbelvertalingen wordt de tekst telkens iets anders weergegeven en lijken de vertalers aansluiting te zoeken bij de tijdsgeest. Alhoewel stilte en rust vergelijkbaar zijn, vind ik de transitie van ‘stil zijn tot’ via ‘het vinden van rust’ naar ‘het krijgen van rust’ opmerkelijk, omdat er met dergelijke werkwoorden toch wordt voorgesorteerd op de oplossing voor een probleem dat blijkbaar ‘ineens’ aanwezig lijkt te zijn in de samenleving. Hier wil ik de kanttekening plaatsen dat het dateren van Bijbelboeken, waaronder ook de Psalmen, een ingewikkeld probleem is.²⁵ Ik beoog het fenomeen rusteloosheid niet te traceren maar slechts te plaatsen in de Christelijke traditie. Psalm 38:4-5 geeft een aanwijzing voor de oorzaak van rusteloosheid. De Statenvertaling (1637) spreekt over *“het ontbreken van vrede in de beenderen”* vanwege de zonde, terwijl modernere vertalingen spreken over het niet vinden van rust en vrede vanwege de zonde.²⁶ Uit het bovenstaande volgt expliciet dat we vanwege de zonde rusteloos zijn en rust kunnen vinden in God.

In dit hoofdstuk geef ik een beknopte historische impressie van de ontwikkeling van het fenomeen rusteloosheid als religieus thema. In paragraaf 1.2 behandel ik rusteloosheid in de oudheid met Plato, de Stoïcijnen en de Epicuristen. Paragraaf 1.3 bespreekt rusteloosheid in de late oudheid met Augustinus en de leer van de zeven hoofdzonden. Rusteloosheid in de middeleeuwen wordt in paragraaf 1.4 toegelicht middels Christelijke ascese en een voorbeeld waaruit blijkt dat verlossing vinden in God nog steeds de norm is. Vervolgens ga ik in paragraaf 1.5 in op rusteloosheid in de vroegmoderne tijd met de bespreking van Hobbes en Pascal. Paragraaf 1.6 behandelt rusteloosheid in de moderne tijd.

²⁴ Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, Bijbel in Gewone Taal (2021), Psalm 62:2-3; Tevens online te raadplegen via: <https://www.debijbel.nl/bijbel/BGT/PSA.62>.

²⁵ M.J. Paul, G. van den Brink en J.C. Bette, “Bijbelcommentaar Psalmen I,” in: *Studiebijbel Oude Testament*, deel 7 (Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2010): 22-33.

²⁶ Origineel scans van de eerste Statenvertaling uit 1637 zijn online in te zien via het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap: <https://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?mode=2&bible=sv1637&page=566&sub=1-2>. De letterlijke tekst: *“daer is geen vrede in mijne beenderen, van wegen mijne sonde. 5 Want mijne ongerechtigheden gaen over mijn hoofd; als een swaer last, zijnse my te swaer geworden.”*

1.2 Rusteloosheid in de oudheid

Plato: de opgesloten ziel

In Plato's gedachten over de ziel is wellicht de oorsprong van rusteloosheid als religieus thema te vinden. In *Phaedrus* legt Plato de structuur van de ziel uit aan de hand van het beeld van een eenheid van twee gevleugelde paarden en hun wagenmenner. Allereerst is het van belang om te begrijpen dat de wagenmenner leidinggeeft aan een paar paarden. Een van zijn paarden is mooi, heeft een goede bloedlijn en is gewillig. Het andere paard heeft een slechte bloedlijn en is weerspannig. Het besturen van de wagen is daarom een moeilijke aangelegenheid en gaat onvermijdelijk gepaard met pijn.²⁷ Plato deelt hiermee de ziel op in drie verschillende delen, namelijk 'de rede', het edelere: 'de moed' en het lagere: 'de begeerte'. De 'rede' hoort tot het goddelijke en de 'moed' en de 'begeerte' horen tot de waarnemingswereld. Elke van de drie delen heeft een deugd: wijsheid (rede), dapperheid (moed) en matigheid (begeerte).

Plato geeft meerdere argumenten voor de opvatting van de onsterfelijkheid van de ziel. In *Phaedo* vat hij deze argumenten samen door te stellen dat de ziel het meest gelijkenis vertoont met het goddelijke, het onsterfelijke, het redelijke, het eenvormige en het onontbindbare.²⁸ Deze onsterfelijke ziel zit in het huidige leven echter gevangen in het lichaam. Het lichaam is de kerker van de ziel waar ze wordt bewaard totdat de boete is betaald.²⁹ Omdat de ziel onsterfelijk is, bestond ze al voordat ze op aarde kwam. De ziel heeft in de Ideeënwereld geleefd en wil niets liever dan terug naar deze oertoestand. Het terugkeren van de ziel naar dit perfecte bestaan is het doel van het aardse leven.³⁰

Hoe de ziel incarneert hangt af van de zinnelijke begeerte. In hoeverre is het de mens gelukt om boven zijn primaire behoeften uit te stijgen? Het is de taak van de rede (de wagenmenner) om het laagste deel van de ziel (het weerspannige paard) in bedwang te houden zodat het beste deel van de ziel (het gewillige paard) in staat is om terug te keren naar de sterrenwereld. Kortom, de zinnelijke begeerte of de hartstochten (weerspannige paard) belemmert de ziel om terug te keren. De morele deugd (het gewillige paard) stimuleert de ziel om terug te keren. Alhoewel rusteloosheid niet als zodanig door Plato wordt benoemd, is het in de hartstochten

²⁷ Plato, *Phaedrus*, 246a, 524.

²⁸ Plato, *Phaedo*, 80b, 70.

²⁹ Plato, *Cratylus*, 400c, 118-119.

³⁰ Plato, *Phaedrus*, 248d-257b, 526-533.

geïncorporeerd. Op basis van het bovenstaande kan gesteld worden dat bij Plato rusteloosheid de ziel tegenhoudt om naar de Ideeënwereld terug te keren.

In de Bijbels Joodse filosofie is reeds een vergelijkbare gedachte geconstateerd. In de oude Bijbelvertaling was de koppeling met de ziel aanwezig en was de ziel niet in staat om rust te vinden, vanwege de zonde die veroorzaakt wordt door rusteloosheid. Uit moderne Bijbelvertalingen volgt een vergelijkbare gedachte, namelijk dat de door rusteloosheid veroorzaakte zonde ons weerhoudt om vrede of rust te vinden. Of de zielenleer van Plato daadwerkelijk de oorsprong is van rusteloosheid als religieus thema, is niet met zekerheid te zeggen. Het is onmiskenbaar dat deze manier van denken een grote invloed heeft gehad in het denken over rusteloosheid.

De Stoïcijnen: vrijheid van hartstochten

Bij de Stoïcijnen is het aardse doel om in overeenstemming met de natuur te leven. Zo wordt harmonie bereikt. Uiteindelijk leidt dit tot gelukzaligheid (*eudaimonia*). Deze gelukzaligheid is haalbaar wanneer de rust van de ziel gewaarborgd blijft en niet verstoord wordt door buitensporige of negatieve hartstochten. Dit maakt de vrijheid van hartstochten (*apatheia*), als het Stoïcijns ideaal of een gezonde staat van de ziel. De methode om deze gemoedstoestand te verwerven hangt af van een Stoïcijns analyse van complexe menselijke emoties. Om menselijke emoties te begrijpen is het van belang om een onderscheid te maken tussen externe zaken en onze perceptie ervan en oordelen daarover. Externe zaken zijn factoren van het leven zoals onze gezondheid, hoe we leven of wat voor werk we doen. Deze factoren zijn extern voor ons; als in dat ze ons overkomen. We hebben al dan niet controle over deze externe factoren. Onze perceptie van en oordelen over deze externe factoren, zijn intern. Volgens de Stoïcijnen kunnen we deze factoren observeren en een gezond oordeel over hen vormen. Externe factoren komen en gaan, maar ze definiëren niet ons bestaan. Hoe we over externe zaken oordelen en hoe we ons ertoe verhouden, definieert onze karakteristieke kenmerken en onze persoonlijke eigenschappen. Deze kenmerken en eigenschappen dicteren onze emoties over deze externe zaken. Onze keuzes en acties komen voort uit emoties over deze externe dingen. Uiteindelijk manifesteren onze keuzes en acties ons karakter. Dit

demonstreert tot slot de staat van ons geluk.³¹ Voor Stoïcijnen zijn menselijke emoties geen biologische reacties op externe dingen, maar mentale percepties en oordelen.³² Dit maakt *apatheia* tot een onverstoerbare gemoedstoestand waar emoties geordend zijn en men ongevoelig is voor hartstochten.³³

Bij de Stoïcijnen zit de rusteloosheid, net als bij Plato, geïncorporeerd in de hartstochten. De oplossing van onze rusteloosheid ligt volgens de Stoïcijnen echter niet in God of in een terugkeer van de ziel naar de Ideeënwereld. Volgens de Stoïcijnen ligt de oplossing van rusteloosheid in de mens zelf. Een gezonde staat van de ziel is haalbaar als onze emoties geordend zijn; door niet hetgeen wat er gebeurt ons te laten definiëren, maar hoe wij ons tot deze dingen verhouden. In de Stoa is rusteloosheid geen religieus thema.

1.3 Rusteloosheid in de late oudheid

Augustinus: ons rusteloze hart vindt rust in God

Augustinus, de belangrijkste kerkvader van het Westen schreef omstreeks 398 na Christus in zijn boek *Belijdenissen*, dat ons hart onrustig is en alleen rust kan vinden in God.³⁴ Hiermee introduceert hij expliciet rusteloosheid als probleem. In het inleidende gebed aan het begin van boek 1, spreekt Augustinus, in tegenstelling tot hetgeen in Psalm 62 staat, niet voor zichzelf, maar hij spreekt meervoudig over 'ons'.³⁵ Uit de context van het hele gebed lijkt hij voor de mensheid te spreken. Augustinus wijst nadrukkelijk de zonde van de mens als oorzaak van de onrust aan en de enige oplossing is dat deze mens, de schepping, God wil prijzen om daar tenslotte zijn vreugde te vinden. In boek 4 bespreekt Augustinus de zoektocht van 'onze' ziel, die zolang het zich aan iets anders hecht dan aan God, verdrietig zal blijven. Sterker nog, het vasthechten aan de dingen buiten God verscheurt de ziel met verlangens en maakt haar ziek. Volgens Augustinus denken we tot rust te kunnen komen door onze verlangens na te

³¹ Joseph H. Nguyen, *Apatheia in the Christian Tradition* (Oregon: Cascade Books, 2018), 8.

³² Richard Sorabji, *Emotion and Peace of Mind* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 1-2.

³³ Joseph H. Nguyen, *Apatheia in the Christian Tradition*, 10.

³⁴ Augustinus, *Belijdenissen*, boek 1, 33.

³⁵ Via Google kom je al zoekend naar het citaat van Augustinus soms uit bij een enkelvoudige vertaling, namelijk: "Onrustig is mijn hart tot het rust vindt in u, Heer." Uit de Nederlandse vertaling van Wim Sleddens, welke is uitgegeven door het Augustijns Instituut in Utrecht, volgt 'ons hart'. De Engelse vertaling van Albert Outler spreekt eveneens van de meervoudige vorm. Ik heb geen vertalingen kunnen vinden waaruit het tegendeel blijkt.

jagen, maar dit is een vluchtige bezigheid. Het goede komt van God. Het zoeken van rust op de verkeerde plaatsen is als geluk zoeken in het land van de dood, aldus Augustinus.³⁶ Verderop in boek 7 omschrijft hij een soortgelijke gedachte met andere woorden, namelijk als een licht (God) dat gaat schijnen in de duisternis (de ziel van de mens).³⁷

Het boek *Belijdenissen* is kort te parafaseren als het pad van Augustinus' eigen rusteloosheid en hoe hij uiteindelijk rust heeft gevonden in God. Augustinus beschrijft immers uitvoerig hoe hij in zijn zondige jeugd talloze keren van zijn geluk is weggelopen en dat zijn bekering tot het Christendom hem vrede en rust hebben gegeven.³⁸

Van acht slechte gedachten naar zeven hoofdzonden

Evagrius Ponticus (345-399 na Christus) duidt het begrip *apatheia* op een vergelijkbare manier als de Stoïcijnen. Echter interpreteert Evagrius Ponticus *apatheia* als een vrijheid van slechte gedachten (*logismoi*). Dit is een belangrijk onderscheid, omdat een slechte gedachte niet begrepen wordt als een buitensporige emotie, maar als een verleiding van de duivel met de kwade intentie om het hart aan te zetten tot slechte keuzes en acties.³⁹ Hij omschrijft acht slechte gedachten: gulzigheid, hoererij, hebzucht, afgunst, woede, acedia, ijdelheid en trots. Deze acht slechte gedachten zijn volgens Evagrius Ponticus onnatuurlijke bewegingen van de ziel en geven meer inzicht in het leren kennen van eigen zwakheden. Het uitroeien van deze slechte gedachten kan met gebed.⁴⁰ De systematische beschrijving van Evagrius Ponticus bleef invloedrijk. Ruim twee honderd jaar later systematiseert Gregorius de Grote de zeven hoofdzonden in het boek *Morals on the Book of Job* (578-598 na Christus). De zeven hoofdzonden zijn: ijdelheid, afgunst, woede, verdriet, hebzucht, gulzigheid en lust.⁴¹

Clarke bespreekt aan de hand van oude geschriften van kerkvaders uitgebreid de zeven hoofdzonden in zijn boek *The Seven Deadly Sins* (2018). Door diverse kerkvaders zijn de zeven hoofdzonden stuk voor stuk in verband gebracht met rusteloosheid. Enkele voorbeelden van fragmenten afkomstig uit preken van de late oudheid die een hoofdzonde in verband brengen met rusteloosheid zijn: 'uit hebzucht ontstaat onder andere rusteloosheid', 'hebzucht moeten we tegengaan met een rusteloze compassie', 'laster is een rusteloze duivel waar we bij

³⁶ Augustinus, *Belijdenissen*, boek 4.15, 84-87.

³⁷ Augustinus, *Belijdenissen*, boek 7.13, 142-143.

³⁸ Bijvoorbeeld: Augustinus, *Belijdenissen*, boek 4.9-12, 55-56; boek 4.1-4, 76-79; boek 7.1, 132-133; boek 8.16-18, 165-166.

³⁹ Nguyen, *Apatheia in the Christian Tradition*, 12.

⁴⁰ Nguyen, *Apatheia in the Christian Tradition*, 14.

⁴¹ Kevin M. Clarke, *The Seven Deadly Sins* (Washington: The Catholic University of America Press, 2018), 17-18.

vandaan moeten blijven’, ‘rusteloze zielen die zich voortdurend inlaten met aardse activiteiten’, ‘we moeten ons niet laten wekken door de trage slaap van rusteloze kettens’, ‘de Kanaänieten zijn rusteloos en ongemakkelijk’, ‘de Kanaänieten zijn emotioneel instabiel en voeren een rusteloze strijd’, ‘we moeten ons laten wekken door spirituele liederen en niet door rusteloos gemopper’.⁴² Alhoewel de betekenis niet in alle voorbeelden even duidelijk is, geeft het een beeld hoe de kerkvaders over rusteloosheid dachten. Van alle fragmenten springt vooral de ‘rusteloze compassie’ om hebzucht te bestrijden en armoede tegen te gaan eruit. Dit citaat komt uit een preek van Paus Leo I de Grote (400-461 na Christus). In tegenstelling tot de overige citaten is hier namelijk een positieve interpretatie in te lezen. Uit het korte fragment volgt een plicht om niet snel genoeg te nemen met het afwijzen van hulp, omdat men liever de armoede verdraagt dan in verlegenheid te worden gebracht door een hulpvraag. Indien mogelijk is het volgens Paus Leo I belangrijk om dit te respecteren en zo veel mogelijk in stilte te helpen.⁴³ Enigszins vrij vertaald is het een ‘plicht’ om je tomeloos in te zetten voor de arme mensen en niet te rusten om onophoudelijk het goede te doen.

1.4 Rusteloosheid in de middeleeuwen

Christelijke ascese

Het Stoïcijnse begrip *apatheia* (de vrijheid van hartstochten die voortkomt uit een juiste hiërarchie van waarden en niet uit een afkeer van de wereld) krijgt in de middeleeuwen een nieuwe invulling met het begrip Christelijke ascese.⁴⁴ Christelijke ascese is een sobere levenswandel om los te komen van alles van wat de mens van God afhoudt. Het gaat niet langer om een afzien van hartstochten, maar om een overgave aan God. Volgens middeleeuwse denkers was Christelijke ascese een oplossing voor rusteloosheid, omdat het ten opzichte van de Stoïcijnen een positieve benadering heeft. De Stoïcijnen vragen namelijk verwerping van hartstochten zonder hier enige compensatie voor te bieden. Christelijke ascese daarentegen vervult een verlangen door de betekenis ervan te onthullen. Een

⁴² Clarke, *The Seven Deadly Sins*, 43, 68, 81, 96, 117, 118, 125, 134.

⁴³ Clarke, *The Seven Deadly Sins*, 81-82.

⁴⁴ David W. Fagerberg, *On Liturgical Asceticism* (Washington: The Catholic University of America Press, 2013), 29.

verlangen kan met niets in de wereld worden vervuld, omdat het gemaakt is voor iets dat groter is dan de hele wereld.⁴⁵

Een rusteloos mens is volgens middeleeuwse denkers iemand die onophoudelijk jaagt naar geluk, (doelloos) zoekt van object naar volgend object, en gaat van genot naar genot, telkens in de hoop iets beters te vinden. Om rust te kunnen krijgen stond men voor de volgende keuze: *“De mens moet dus óf besluiten tevreden te zijn met goederen die hem niet tevreden kunnen stellen – en dat zou neerkomen op het aanbevelen van een berusting die in de eerste plaats neerkomt op wanhoop – óf anders moet hij afstand doen van het verlangen zelf; want het is louter dwaasheid om jezelf uit te putten met pogingen om een herboren honger te stillen met elk hapje dat erin wordt geslingerd. Maar als hij dit doet, wat zal hij dan terugkrijgen? Niets minder dan Alles!”*⁴⁶

Rusteloosheid vindt nog steeds verlossing in God

Ruim 1000 jaar na Augustinus, in de periode 1335 tot 1410 na Christus, is nog steeds een vergelijkbaar perspectief op rusteloosheid waar te nemen in de correspondentie van de Toscaanse zakenman Datini, zoals omschreven in Devisch.⁴⁷ In Origo's boek *De koopman van Prato* (1985) valt te lezen hoe de rusteloosheid van Datini tot uiting komt in de hunkering naar het grote geld en al het mooie wat de wereld te bieden heeft. Zijn gulzigheid kent weinig grenzen. Datini wordt voortgestuwd door zijn begeerten.⁴⁸ Tegelijkertijd gaat Datini gebukt onder zijn constante zoektocht naar meer en wordt hij geplaagd door allerlei lichamelijke klachten als slapeloosheid en nachtmerries. Hij wordt overmand door zorgen en zijn verworven rijkdom brengt hem geen geluk.⁴⁹ In een van zijn brieven zegt Datini: *“...hoe meer ik zoek des te minder ik vind.”*⁵⁰ Een goede vriend van Datini, Mazzei, streefde naar een sober leven en sprak hem regelmatig streng toe met een oproep om zijn leven op orde te brengen.⁵¹ Volgens Mazzei mogen aardse verleidingen nooit centraal staan in ons leven en zijn ze noodzakelijk om op zoek te gaan naar onthechting, eenvoud en eenzaamheid.⁵²

In het boek van Augustinus en in de brieven van Datini is een vergelijkbaar patroon waar te nemen van een pad dat heeft geleid van rusteloosheid naar een leven van bezinning.

⁴⁵ Fagerberg, *On Liturgical Asceticism*, 102-131.

⁴⁶ Etienne Gilson, *The Spirit of Medieval Philosophy*, transl. by A.H.C. Downes (New York: Charles Scriber's & Sons, 1940), 271-272.

⁴⁷ Devisch, *Rusteloosheid*, 25-39.

⁴⁸ Iris Origo, *De Koopman van Prato*, vertaald door Koen van Gulik (Amsterdam: Contact, 1985), 41.

⁴⁹ Origo, *De Koopman van Prato*, 138.

⁵⁰ Origo, *De Koopman van Prato*, 159.

⁵¹ Origo, *De Koopman van Prato*, 157-226.

⁵² Origo, *De Koopman van Prato*, 256.

Augustinus omschrijft zijn zondige jeugd waarin hij worstelt met wellustige verlangens en verleidingen. Datini zag zijn begeerte en altijd maar streven naar meer niet noodzakelijkerwijs als zonde, maar uit de brieven blijkt wel degelijk een worsteling. Waar dit voor Augustinus heeft geleid tot een bekering tot het Christendom op 32-jarige leeftijd en vele theologische overdenkingen, koos Datini pas tegen het einde van zijn leven voor een pelgrimstocht en vroomheid.⁵³ Wellicht was er met het naderen van de dood voor Datini slechts sprake van enige angst ter compensatie voor zijn gebrek aan matigheid en ontbrak het aan een innerlijke overtuiging om tot bezinning te komen. Mogelijk afwijkende innerlijke motieven van zowel Augustinus als Datini doen niets af aan het feit dat in beide gevallen rusteloosheid uiteindelijk de verlossing vindt in God.

Alhoewel de brieven van Datini slechts de brieven van een lokale en welvarende zakenman uit de 14^e eeuw zijn en niet noodzakelijkerwijs voor de hele samenleving gelden, is de strijd tussen het 'steeds meer en beter willen' enerzijds en het 'vroom en sober leven' anderzijds heel herkenbaar. Het geeft een perspectief op rusteloosheid in de middeleeuwen. In het boek *Het Geheim; mijn in stilte uitgevochten innerlijke conflict* van Petrarca (1342) is een vergelijkbaar patroon te vinden in de een dialoog tussen een fictieve Augustinus en Francesco.⁵⁴ Met zijn gouden ketens lijdt Francesco, net als Datini, aan de wereld. Alleen waar Datini rusteloos allerlei activiteiten ondernam om zich te bezinnen, zorgde de rusteloosheid van Francesco dat hij zich naar binnen keerde en onverschillig werd.⁵⁵

1.5 Rusteloosheid in de vroegmoderne tijd

“Wie niets doet, doet niets goeds, en wie niets goeds doet, wordt niet goed.

En wie niet goed wordt, kan niet goeds hebben,

*laat staan het opperste goed”.*⁵⁶

⁵³ Origo, *De Koopman van Prato*, 330; Devisch, *Rusteloosheid*, 28.

⁵⁴ Prins, *Uit Verveling*, 52.

⁵⁵ Prins, *Uit Verveling*, 53-54.

⁵⁶ D.V. Coornhert, *Op zoek naar het hoogste goed* (Baarn: Ambo, 1987), 68.

Pascal: rusteloosheid als menselijke conditie

Pascal schrijft in zijn boek *Gedachten* (1670) in artikel 2 over de ellende van de mens zonder God en de zaligheid van de mens met God.⁵⁷ Volgens Pascal komt alle ellende van de mens voort uit het feit dat deze niet rustig in een kamer kan zitten.⁵⁸ De ware natuur van de mens bestaat volgens hem uit rusteloosheid, verstrooiing en verveling.⁵⁹ Rusteloosheid is een uitvlucht omdat we onze sterfelijkheid niet onder ogen kunnen komen.⁶⁰ We zwoegen en overladen ons met drukke bezigheden en worden ongelukkig als er iets niet helemaal op orde is.⁶¹ Indien er tussendoor even tijd is voor rust, doen we er alles aan om ons onledig te houden.⁶² Door onze zwakke en sterfelijke toestand is de mens van nature ongelukkig, er is geen troost mogelijk. Verstrooiing is het enige wat ons nog overeind houdt.⁶³ Pascal schreef: *“Laat ieder zijn gedachten maar eens onderzoeken, hij zal ze alle vervuld vinden van het verleden en de toekomst. Wij denken nauwelijks aan het heden en als wij eraan denken, doen wij dat alleen om er het licht te ontdekken, waardoor wij over de toekomst kunnen beschikken. Het heden is nimmer ons doel: het verleden en het heden zijn onze middelen, alleen de toekomst is ons doel. Op die wijze leven wij nooit, maar hopen wij te leven; en doordat wij ons steeds voorbereiden op het geluk, is het onvermijdelijk dat wij nooit gelukkig zijn.”*⁶⁴ Immers, als de mens echt gelukkig was, dan zou er geen verstrooiing nodig zijn teneinde gedachten te onderdrukken.⁶⁵ Onze enige troost is verstrooiing en dat is op zichzelf de grootste ellende.⁶⁶ Wanneer de verstrooiing ontnomen wordt, verdorren mensen van verveling.⁶⁷

Onze innerlijke strijd wist Pascal goed onder woorden te brengen: *“Zo gaat heel het leven voorbij. Men zoekt rust door het bestrijden van enige hindernissen, en als men ze overwonnen heeft, wordt de rust onverdragelijk, want dan denkt men aan de narigheden die men heeft of aan die welke ons bedreigen.”*⁶⁸ Men verkiest de jacht boven de buit door het onverzadigbare

⁵⁷ Blaise Pascal, *Gedachten*, vertaald door J.A.C. Lenders (Utrecht: Spectrum, 1963), 31-63; Het is niet geheel correct om over een boek te spreken. Pascal heeft het werk nooit afgemaakt. De later gebundelde fragmenten waren eerste formuleringen van zijn gedachten. Hoogstwaarschijnlijk was het zijn intentie om een 'apologie' te schrijven voor het Christendom en hij lijkt zich regelmatig te richten tot de ongelovige, aldus Lenders in Pascal, *Gedachten*, 7-17.

⁵⁸ Pascal, *Gedachten*, 81[139], 52.

⁵⁹ Pascal, *Gedachten*, 78[135], 54.

⁶⁰ Pascal, *Gedachten*, 74[131], 51; Pascal, *Gedachten*, 101(169), 61.

⁶¹ Pascal, *Gedachten*, 84[143], 57.

⁶² Pascal, *Gedachten*, 84[143], 58.

⁶³ Pascal, *Gedachten*, 81[139], 52.

⁶⁴ Pascal, *Gedachten*, 104[172], 62.

⁶⁵ Pascal, *Gedachten*, 40[72], 32-36.

⁶⁶ Pascal, *Gedachten*, 103[171], 61.

⁶⁷ Pascal, *Gedachten*, 99[164], 61.

⁶⁸ Pascal, *Gedachten*, 81[139], 54.

karakter van de begeerte.⁶⁹ Diep van binnen zijn we ontevreden met ons leven, maar we doen ons best om anderen te laten geloven dat we een goed leven hebben.⁷⁰ We zijn zelfs zo ijdel dat we alleen maar verre reizen willen maken om erover te kunnen praten met anderen.⁷¹ Ondanks al deze ellende wil de mens volgens Pascal niets anders dan gewoon gelukkig zijn.⁷² Omdat we alleen maar aan het verleden en de toekomst denken en amper aan het heden, is het onvermijdelijk dat wij geen geluk zullen vinden. We leven nooit, maar we hopen slechts te leven.⁷³ De mens is in een uithoek van het universum aan zichzelf overgelaten, aldus Pascal.⁷⁴ De wetenschap heeft de wereld plotseling heel veel groter gemaakt en we verstoppen ons achter nieuwe vormen van vermaak. Het niet onderkennen hoe groot de ellende van de mens zonder God is, wijst volgens Pascal op een uiterst zwakke geest.⁷⁵ Ons hart is geworteld in onze natuur en genereert slechts twijfel en onrust in de mens. De mens ziet overal duisternis. Daarom concludeert Pascal uiteindelijk dat men alleen in het geloof vrede en rust kan vinden.⁷⁶

Hobbes: de invloed van macht op rusteloosheid

In *Leviathan* (1651) bespreekt Hobbes de structuur van de samenleving en legitiem bestuur in vier delen, namelijk: 'de mens', 'de staat', 'een christelijke staat' en 'het koninkrijk van de duisternis'.⁷⁷ De natuurtoestand van mensen is volgens Hobbes als een oorlog 'van allen tegen allen'.⁷⁸ Om in vrede te leven is de mens bereid om zijn vrijheid over te dragen aan een absoluut heerser. Door middel van een maatschappelijk verdrag verplicht ieder mens om zich aan een hogere wil te onderwerpen.⁷⁹ In hoofdstuk 11 spreekt Hobbes over geluk (*felicity*) en omschrijft dit als een voortdurend succes in het verkrijgen van dingen waar men naar verlangt oftewel een voortdurende bloei. Volgens Busch doelde Hobbes specifiek op geluk in dit leven en niet een geluk dat op een religieus of metafysisch visioen is gebaseerd. Waar we naar verlangen is uitgebreid en divers, en heeft geen uiteindelijk doel. Indien alles gekoppeld zou zijn aan een uiteindelijk doel, houdt het leven op te bestaan wanneer dit doel behaald is. Geluk

⁶⁹ Pascal, *Gedachten*, 81[139], 52-53.

⁷⁰ Pascal, *Gedachten*, 88[147], 58.

⁷¹ Pascal, *Gedachten*, 92[152], 59.

⁷² Pascal, *Gedachten*, 101[169], 61.

⁷³ Pascal, *Gedachten*, 104[172], 62.

⁷⁴ Pascal, *Gedachten*, 114 [194], 66-67.

⁷⁵ Pascal, *Gedachten*, 114[194]. 69.

⁷⁶ Pascal, *Gedachten*, 133[229]. 72: Alhoewel Pascal zwaar gelovig was, zou bovenstaande tegenstelling opgevat kunnen worden als twijfel, een gedachte die Nietzsche verder heeft uitgewerkt. Zie bijvoorbeeld: A.J. Plaisier, *De Mens in het geding, een kritische vergelijking tussen Pascal en Nietzsche* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1996).

⁷⁷ Thomas Hobbes, *Leviathan* (London: Penguin Books, 1985), 82.

⁷⁸ Hobbes, *Leviathan*, 85.

⁷⁹ Hobbes, *Leviathan*, 189-201.

in dit leven moet gedefinieerd worden als een voortdurende toename van verlangen, van het ene ding naar het andere.⁸⁰ Met andere woorden lijkt het Hobbes te gaan om een proces van constante behoeftebevrediging en niet een eenmalige prestatie. Bij een goede uitvoering van dit proces vervult deze manier van leven volledig ons diepste verlangen. Hierbij is het van belang om te beseffen dat de toekomst onzeker is en dat er voorbereidend werk verricht moet worden om deze toekomst veilig te stellen. Het blijven jagen naar nieuwe activiteiten geeft vorm aan ons verlangen. Wanneer we stoppen met zoeken, neemt het verlangen af.⁸¹ Ons verlangen richt zich niet op één ding. Het daadwerkelijk krijgen wat we verlangen blijft begerenswaardig. Daaruit volgt dat we eigenlijk altijd op zoek zijn naar macht omdat macht ons in staat stelt om alle dingen te krijgen die we willen. In onze zoektocht naar macht moeten we toegeven dat we macht verlangen en dat het zoeken naar macht het meest effectief is als we de vrede bewaren. De zoektocht naar macht houdt ons altijd in beweging omdat we nooit genoeg macht hebben.⁸²

Het voornoemde geeft een beeld van mogelijke uitwerkingen van rusteloosheid wanneer de transcendente dimensie wegvalt. Alhoewel het perspectief van Hobbes niet heel systematisch is, biedt het een interessant inzicht omdat macht als vermogen om verlangens te vervullen wordt toegevoegd. Bij Augustinus waren onze harten rusteloos en kon iedereen rust vinden in God. De koppeling van rusteloosheid aan macht impliceert dat rusteloosheid in een seculiere samenleving zonder God voor iedereen een andere uitwerking heeft omdat het vermogen om rust te vinden afhankelijk wordt van de hoeveelheid macht die men heeft verworven. Met meer macht, heeft men een groter vermogen om verlangens vervuld te krijgen en neemt de kans op rust toe. Wanneer rusteloosheid in een individu bepaald wordt door interne factoren, kan niet voorbij worden gegaan aan het feit dat externe factoren die het individu beïnvloeden ook steeds meer invloed op een fenomeen als rusteloosheid uitoefenen.⁸³

⁸⁰ P. Busch, "Modern Restlessness, from Hobbes to Augustine," *Religions* 6 (2015): 629.

⁸¹ Busch, "Modern Restlessness, from Hobbes to Augustine," 630.

⁸² Busch, "Modern Restlessness, from Hobbes to Augustine," 631.

⁸³ Eerder maakte ik een onderscheid tussen onrust (externe factoren op fysiek of maatschappelijk niveau) en rusteloosheid (interne factoren op mentaal, individueel of cultureel niveau).

1.6 Rusteloosheid in de moderne tijd

Het moderne leven biedt enorm veel kansen. De beperkingen van religieuze dogma's worden langzaam opgeheven waardoor onderdrukking, geweld en ziektes plaatsmaakten voor handel, vrijheid en wetenschap.⁸⁴ Vanwege de ontdekkingen in de wetenschap wordt de wereld steeds groter en de invloed van de kerk op de maatschappij neemt langzaam af. Nu de mens steeds meer wordt teruggeworpen op zichzelf, ontstaat er voorzichtig steeds meer ruimte voor de mens om zijn positie ten opzichte van de wereld (opnieuw) te bepalen.

Rousseau: de mens is vervreemd van zichzelf

Met een eindige tijd en oneindige mogelijkheden voor de invulling ervan, moeten er keuzes worden gemaakt waarbij we worden gedreven door onze verlangens die nooit volledig bevredigd zullen worden.⁸⁵ Het verschil tussen wat we hebben en waar we naar verlangen wordt volgens Rousseau veroorzaakt door onze verbeeldingskracht. Wanneer we ons volledig laten leiden door onze verbeeldingskracht, wordt de mens rusteloos en gaan we van verlangen naar verlangen.⁸⁶ Verbeeldingskracht legt de nadruk op iets wat er nog niet is. Mijns inziens is dit in beginsel neutraal. Enerzijds kan het realiseren wat er niet is confronterend zijn en een individu achterlaten met een rusteloos gevoel. Anderzijds kan deze verbeeldingskracht richting geven bij het toewerken naar een doel.

De zoektocht naar rust leidt bij Rousseau tot de gedachte dat de mens vervreemd is van zichzelf. Dat is de oorzaak van onze ellende. De oplossing kunnen we alleen vinden in de natuur.⁸⁷ Onze innerlijke verdeeldheid is volgens Rousseau de oorzaak van rusteloosheid en kan opgelost worden door ons volledig zonder enige reservering aan iets over te geven.⁸⁸ Als de kern van het probleem wordt veroorzaakt door interne factoren, dan biedt dit wellicht een perspectief op een mogelijke oplossing zonder transcendente dimensie.

⁸⁴ Benjamin Storey & Jenna Silber Storey, "On spending one's chips: Reason, restlessness, and the pursuit of happiness," *ABC Religion & Ethics* (May 2021), <https://www.abc.net.au/religion/reason-restlessness-and-the-pursuit-of-happiness/13294074>; Benjamin Storey & Jenna Silber Storey, *Why We Are Restless, on the modern quest for contentment* (Princeton: Princeton University Press, 2021).

⁸⁵ Devisch, *Rusteloosheid*, 64-65.

⁸⁶ Devisch, *Rusteloosheid*, 70-71.

⁸⁷ Storey & Silber Storey, *Why We Are Restless, on the modern quest for contentment*, 102.

⁸⁸ Storey & Silber Storey, *Why We Are Restless, on the modern quest for contentment*, 103.

Nietzsche: het ongeluk van de rustelozen

Het koppelen van rusteloosheid aan rust is ook bij Nietzsche waar te nemen. In zijn boek *Menselijk, al te menselijk* is zijn perspectief op rusteloosheid te vinden. In de passage *‘Voornaamste gebrek van de actieve mensen’* schrijft Nietzsche over het ontbreken van een hogere activiteit bij de ‘actieven’. Hiermee bedoelt hij dat de actieven slechts actief zijn als ‘ambtenaar’, ‘koopman’ of ‘geleerde’ en niet als individueel, uniek mens. Daarom zijn de actieven volgens Nietzsche lui. De rusteloze activiteiten van de actieven zijn enigszins irrationeel en hebben geen doel. Hij schrijft: *“De actieven rollen zoals een steen rolt, ze gehoorzamen de domheid van de mechanica”*. Een indeling van de mensen tussen slaven en vrije mensen is nog altijd actueel. Ongeacht het werk dat we doen, als we niet minimaal twee derde van de dag voor onszelf hebben, zijn we volgens Nietzsche een slaaf.⁸⁹ Twee passages verder, in *‘De moderne onrust’*, legt hij uit dat hij met actieven doelt op de rustelozen. De rustelozen hebben te veel invloed uitgeoefend en door een gebrek aan rust gaat onze samenleving over in een nieuwe barbarij. Het karakter van de mensheid is volgens Nietzsche aan noodzakelijke correcties toe. Deze correctie is mogelijk als het ‘beschouwelijke element’ versterkt wordt. Ieder mens wat kalm en stabiel van hart en hoofd is, bezit een algemeen nuttige deugd. Met het beschermen van deze deugd vervullen we een hogere taak.⁹⁰

Nietzsche lijkt pessimistisch over het vinden van rust. De reden hiervoor volgt in het volgende hoofdstuk.

⁸⁹ Friedrich Nietzsche, *Menselijk, al te menselijk*, vertaald door Thomas Grafdijk (Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2000), fragment 283, 182.

⁹⁰ Nietzsche, *Menselijk, al te menselijk*, fragment 285, 183.

Hoofdstuk 2 Rusteloosheid in een seculiere samenleving

2.1 Inleiding

Oorspronkelijk werd de term seculier (*saeculum*) gebruikt als een tegenstelling tot het geestelijke. Seculier beschrijft ‘zaken van deze wereld’ in contrast met spirituele of religieuze zaken.⁹¹ Een seculiere samenleving is een samenleving waar ‘zaken van deze wereld’ het uitgangspunt zijn. Het pad dat de mensheid heeft afgelegd om tot een seculiere samenleving te komen is het secularisatieproces. Vanaf de zestiende eeuw heeft de Westerse wereld geleidelijk een secularisatieproces ondergaan. Dit is onder andere waar te nemen in de kunst, muziek, wetenschap en politiek. Het leven van de gewone mens begon radicaal te veranderen.⁹² Nietzsche bezegelt het geleidelijke secularisatieproces in 1882 met het bekende adagium ‘God is dood’.

Het adagium is drie keer in zijn boek *De vrolijke wetenschap* te vinden.⁹³ In het fragment ‘*Nieuwe gevechten*’ gebruikt Nietzsche ‘God is dood’ voor het eerst door de dood van Boeddha te vergelijken met de dood van God. Hieruit valt op te maken dat Nietzsche aangaf dat de dood van God een proces is, omdat er nog millennia lang grotten zijn die de schaduw van God vertonen waardoor men ook nog de schaduw van God moet overwinnen.⁹⁴ Hij lijkt hiermee te zeggen dat het niet makkelijk zal zijn. Onze manier van denken, onze gebruikelijke manier van doen en hoe wij de wereld interpreteren sluiten uit dat we zomaar kunnen weglopen van onze metafysische overtuigingen. Als we spreken over natuurwetten, dan impliceert dit dat we moeten gehoorzamen of dat we in overtreding kunnen zijn. Nu de wereld eindelijk ‘ontgoddelijk’ is, daagt Nietzsche ons uit om te ‘vernatuurlijken’ door onze relatie tot de wereld opnieuw te definiëren.⁹⁵

De tweede keer laat Nietzsche de woorden ‘God is dood’ uitspreken door het karakter van de dolle mens. Overdag steekt de dolle mens een lantaarn aan en schreeuwt dat hij God

⁹¹ Charles Taylor, *Secular Age* (Cambridge: Harvard University Press, 2007), 54-55, 265.

⁹² Margaret C. Jacob, *The Secular Enlightenment* (Princeton: Princeton University Press, 2019), 1-5, 66-88.

⁹³ Het adagium ‘God is dood’ verschijnt ook nog twee keer in Nietzsche’s boek *Zo Sprak Zarathoestra* op pagina 13 en 91. Dit boek bespreek ik in hoofdstuk 3.

⁹⁴ Friedrich Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, vertaald door Pé Hawinkels (Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2000), fragment 108, 119.

⁹⁵ Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, fragment 109, 120.

zoekt. De aanwezige marktbezoekers nemen hem niet serieus en lachen hem uit. Spottend vragen ze de dolle mens of God verloren is gegaan of mogelijk verdwaald is. Misschien is God bang of naar het buitenland vertrokken? De dolle mens springt in hun midden, kijkt de marktbezoekers indringend aan en antwoordt: *“Waar God heen is? Dat zal ik jullie vertellen! Wij hebben hem gedood, - jullie en ik! Wij allen zijn zijn moordenaars! Maar hoe hebben wij dit gedaan? Hoe hebben wij de zee kunnen leegdrinken? Wie gaf ons de spons om de hele horizon uit te vegen? Wat hebben wij gedaan, toen wij deze aarde van haar zon loskoppelden? In welke richting beweegt zij zich nu? In welke richting bewegen wij ons? Weg van alle zonnen? Vallen wij niet aan één stuk door? En wel achterwaarts, zijwaarts, voorwaarts, alle kanten op? Is er nog wel een boven en beneden? Dolen wij niet als door een oneindig niets? Voelen we de adem van lege ruimte in het gezicht? Is het niet kouder geworden? Is het niet voortdurend nacht en steeds meer nacht in aantocht?”*⁹⁶ Het verlies van waarden wordt door Nietzsche als volgt samengevat: *“God is dood! God blijft dood! En wij hebben hem gedood! Hoe moeten wij ons troosten, wij moordenaars aller moordenaars? Het heiligste en machtigste wat de wereld tot dusver bezeten heeft, is onder onze messen leeggebloed, - wie wist dit bloed van ons af? Met welk water kunnen wij ons reinigen? Welke zoenoffers, welke heilige spelen zullen wij moeten bedenken? Is niet de grootte van deze daad te groot voor ons? Moeten wij niet zelf goden worden om haar zelfs maar waardig te schijnen?”*⁹⁷ De dolle mens zwijgt en kijkt wederom de marktbezoekers aan. Ook de marktbezoekers zwijgen en kijken verbaasd terug. Uiteindelijk gooit de dolle mens zijn lantaarn stuk op de grond. Nadat de lantaarn uitdooft zegt de dolle mens dat hij te vroeg is gekomen en dat dit zijn tijd nog niet is. Het dringt niet tot de marktbezoekers door dat deze buitengewone gebeurtenis aanstaande is. De dolle mens vervolgt: *“Bliksem en donder hebben tijd nodig, het licht der gesternten heeft tijd nodig, daden hebben tijd nodig om gezien en gehoord te worden, ook nadat ze al verricht zijn! Deze daad is nog steeds verder van hen af dan de verste gesternten, - en toch hebben ze haar verricht!”*. De dolle mens is dezelfde dag nog in verschillende kerken binnengedrongen, waar hij vervolgens rekenschap moest afleggen. Hierop heeft hij vermoedelijk alleen maar gereageerd door te zeggen dat kerken feitelijk niets meer zijn dan graven en grafmomenten van God.⁹⁸

Verderop bespreekt Nietzsche in de passage *‘Hoe het met onze opgewektheid gesteld is’* voor de laatste keer over zijn bedoelingen met het adagium ‘God is dood’. Deze grootste

⁹⁶ Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, fragment 125, 130.

⁹⁷ Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, fragment 125, 130-131.

⁹⁸ Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, fragment 125, 130-131.

gebeurtenis is niet voor iedereen slecht. Geloven in een christelijke God is niet meer geloofwaardig. De massa kan dit volgens Nietzsche nog helemaal niet bevatten en is er overigens ook niet klaar voor omdat geloof vergroeid is met de moraal. Waar het voor de massa misschien treurig en verduisterend is, is het voor 'vrije geesten' een nieuw licht, geluk, opluchting en bemoediging. Met het wegvallen van een transcendente dimensie is de horizon weer helemaal open.⁹⁹

De dood van God is een cultureel fenomeen wat aangeeft dat alle vaste traditionele waarden afbrokkelen of wegvallen. In de klassieke muziek is dit waar te nemen met de 'dood' van klassieke tonaliteit. Musicologen beschouwen Wagners opera *Tristan und Isolde* (1865) als het begin van de 'dood' van de klassieke tonaliteit met het 'doodsakkoord' uit de 10^e symfonie van Mahler (1910) als de definitieve conclusie vanwege de breuk met de gangbare harmonie.¹⁰⁰ Er is sprake van een dood van hetzij de klassieke tonaliteit of klassieke muziek in zijn geheel, immers heeft er nadien (enigszins gechargeerd) alleen een herhaling van zetten plaatsgevonden. In de sociologie is dit fenomeen ook te herkennen in het werk van Max Weber die schreef over de onttovering van de wereld (1918): bij het oplossen van problemen zoekt men zijn heil in technologie in plaats van geheimzinnige onberekenbare machten en magische middelen om ze gunstig te stemmen.¹⁰¹

Uit het vorige hoofdstuk volgt dat rusteloosheid van oorsprong een religieus thema is. Onze rusteloosheid lost op met het vinden van rust in God. Met het doodverklaren van God door Nietzsche is rusteloosheid als religieus thema onhoudbaar geworden. Pascal's omschrijving van de ellende van de mens zonder God wordt een harde realiteit. Er lijkt geen ontsnappen meer aan onze menselijke conditie bestaande uit onrust, verstrooiing en verveling. Na de dood van God ontbreekt ieder doel en heeft het leven geen zin meer. Het laat ons achter met een leegte. In dit hoofdstuk zal blijken dat in een seculiere samenleving rusteloosheid naar de

⁹⁹ Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, fragment 343, 205-206

¹⁰⁰ Dit volgt uit mijn aantekeningen van colleges Westerse muziekgeschiedenis van Peter Lurvink aan het Koninklijk Conservatorium in Den Haag (2006-2008). Door bekende muziekstukken te analyseren is er een tonale verandering te herkennen in de gebruikte harmonie die bestaat uit stapelingen van 'tersen' (een muziekinterval tussen twee muzieknoten). Zeer globaal gezien braken enkele grote componisten in een tijdsbestek van honderden jaren met de tot dan toe gangbare traditie door een nieuwe complexere klank te creëren met de toevoeging van een nieuwe tert (aan het bestaande tonale systeem). Omdat er maar 12 beschikbare tonen zijn, komt er een moment dat deze mogelijkheid is uitgeput. Andere musicologen gebruiken het 'doodsakkoord' uit de 10^e symfonie van Mahler (1910) als definitief keerpunt. Wellicht omdat het een eenvoudig aan te wijzen moment heeft en geen interpretatie is van een langere passage. In het *adagio* wordt een mooie melodie steeds gecompliceerder en mondt uiteindelijk uit in een none-akkoord bestaande uit 9 tonen: Cis-Gis-B-D-F-A-C-Es-G. De gedachte van een zekere 'dood' is begrijpelijk, want naderhand zijn er in de klassieke muziek geen nieuwe ontwikkelingen meer geweest. Andere stromingen zoals bijvoorbeeld Jazz of twaalftoonstechniek (de Tweede Weense School) zijn te zien als harmonisch systeem met nieuwe regels.

¹⁰¹ Max Weber, *Politiek als beroep – Wetenschap als beroep*, vertaald door Hans Driessen (Amsterdam: Boom, 2012).

achtergrond is verdwenen en plaats heeft gemaakt voor verveling. In paragraaf 2.2 behandel ik aan de hand van Prins een oriëntatie op verveling. Paragraaf 2.3 beschrijft de dimensies van verveling, gevolgd door een kritische bespreking van verveling in paragraaf 2.4. In paragraaf 2.5 behandel ik de tijdsgeest van het postmodernisme. Deze tijdsgeest stel ik in paragraaf 2.6 ter discussie door te onderzoeken welke rol de rusteloosheid hierin speelt. Tot slot volgen in paragraaf 2.7 nog twee andere veranderprocessen die van invloed zijn op het fenomeen rusteloosheid.

2.2 Oriëntatie op verveling

Op vergelijkbare wijze als met rusteloosheid is het van belang om verveling af te bakenen en vast te stellen wat verveling is. Mogelijke definities van verveling zijn volgens *Van Dale*: “*een onaangenaam gevoel, ontstaan door een onbevredigde drang naar nieuwe gewaarwordingen*” en volgens Koenen “*een onaangenaam gevoel van leegte*”.¹⁰² Verder bestaat verveling volgens Prins enerzijds uit een ‘eigenaardige’ onrust en anderzijds uit een zucht naar verstrooiing.¹⁰³ Vanwege de complexiteit van het fenomeen hangen ‘apathie’, ‘vertwijfeling’, ‘zinloosheid’, ‘eenzaamheid’, ‘vervreemding’, ‘onrust’ en het ‘zoeken naar verstrooiing’ nauw samen met verveling. Daarom kunnen vragen worden gesteld hoe deze begrippen zich tot elkaar verhouden.¹⁰⁴ De etymologie van ‘verveling’ leert dat het afkomstig is van *verviln* wat “*teveel worden of lijken*” betekent. Dit kan zowel een (verstoord) tijdsbeleven als een gemoedstoestand (welke van ontevredenheid tot afkeer kan variëren) uitdrukken.¹⁰⁵

In een analytische oriëntatie is het volgens Prins mogelijk om verveling op te delen in *exogene* verveling (gewoon en alledaags) en *endogene* verveling (fundamenteel, verveling die “*het gevoelsleven beheerst en alle dingen van hun kleur en betekenis berooft*”). Exogene verveling is reactief en gebaseerd op uiterlijke omstandigheden, terwijl endogene verveling iets is wat men zonder aanwijsbare oorzaak zomaar kan overkomen.¹⁰⁶

¹⁰² A.W. Prins, *Uit verveling* (Kampen: Uitgeverij Klement, 2007): 99.

¹⁰³ Prins, *Uit verveling*, 99.

¹⁰⁴ Prins, *Uit verveling*, 99-100.

¹⁰⁵ Prins, *Uit verveling*, 101-102.

¹⁰⁶ Prins, *Uit verveling*, 103.

Prins vervolgt met een beschrijving van mogelijke wetenschappelijke benaderingen van verveling die het fenomeen proberen te objectiveren. Hij benadert verveling onder andere via fysiologie (dynamisch-biologisch model: verveling is een teken van verzwakking), psychologie (de oorzaak van verveling is een gebrek aan prikkels), psychoanalyse (verveling is verdrongen driftdoelen) en psychopathologie (verveling als het noodlot van de narcistische persoonlijkheid).¹⁰⁷ Volgens deze benaderingen is verveling al gauw een afweermechanisme of een ziekte. Wellicht duidt verveling op een fundamentele leegte en kan het ook benaderd worden als een fundamenteel menselijk probleem, namelijk: *“de ervaring van de zinloosheid van het bestaan”*.¹⁰⁸ Door genot als tijdsbekorting na te jagen, verdoving in muziek en verslavingsmiddelen te zoeken, of toe te geven aan agressie worden deze zinloosheid en leegte gecompenseerd.¹⁰⁹ Het openhouden van de optie dat er geen zin bestaat bemoeilijkt een therapeutische aanpak van verveling.¹¹⁰

2.3 Dimensies van verveling: van verveling naar verstillig

Er zijn volgens Heidegger verschillende soorten alledaagse verveling, namelijk: ‘verveeld zijn door iets’, ‘het verdrijven van de tijd’ en ‘het tijdverdrijf’. Deze gedaanten van verveling zijn gefundeerd in diepe verveling.¹¹¹ Het verveeld zijn door iets is de meest herkenbare gedaante van verveling, zoals bijvoorbeeld het verveeld zijn met een boek of een toneelstuk. Als wij ons vervelen door iets, is er verzet tegen de verveling en zoeken we afleiding.¹¹² Het verzet zorgt ervoor dat de verveling de verveelde loslaat. De tweede gedaante van verveling is radicaler omdat er een zoektocht naar afleiding plaatsvindt. Vergeefse pogingen om de tijd te verdrijven, wijzen niet naar vervelende dingen maar naar onszelf. Als ‘verveelden’ zijn we immers gefixeerd op tijd als iets dat nodig is om verdreven te worden. Onze rusteloze zoektocht naar afleiding benadrukt dat de tijd zich niet laat verdrijven.¹¹³ De derde gedaante van verveling, tijdverdrijf, legt nog meer nadruk op onszelf. Tijd speelt in ‘tijdverdrijf’ een andere rol. Met ‘het verdrijven van de tijd’ ergeren we ons aan de tijd. Met ‘tijdverdrijf’ gaat

¹⁰⁷ Prins, *Uit verveling*, 107-129.

¹⁰⁸ Prins, *Uit verveling*, 130.

¹⁰⁹ Prins, *Uit verveling*, 131.

¹¹⁰ Prins, *Uit verveling*, 134.

¹¹¹ Prins, *Uit verveling*, 195.

¹¹² Prins, *Uit verveling*, 197.

¹¹³ Prins, *Uit verveling*, 198.

de tijd zomaar voorbij terwijl er aangename gebeurtenissen over ons heenkomen. In het langgerekte nu hebben we ons bestaan weg laten glijpen. De derde gedaante gaat een laag dieper omdat tijd nu wel een echt probleem is.¹¹⁴

Diepe verveling laat zien wat in de meer oppervlakkige vormen van verveling verhuuld blijft, namelijk *“het bodemloze van de menselijke existentie”*.¹¹⁵ In deze vorm komt het menselijk bestaan in een impasse. Tijd is niet meer te verdrijven, tijdverdrijf is onmogelijk en een algehele onverschilligheid heeft zich aangediend.¹¹⁶ Algehele leegte staart ons aan en niets kan ons meer raken: *“De wereld heeft alle kleur, vorm en betekenis verloren”*.¹¹⁷ De diepe verveling kent geen heden, geen verleden en geen toekomst meer, omdat tijd geen rol speelt.¹¹⁸ We worden gedomineerd door eenzaamheid en verlatenheid. In deze diepe verveling, dringt zich volgens Heidegger het ‘zijnde’ op als een vormloos en onbereikbaar geheel. Door de verbanning uit de tijd, ervaren wij in de totale impasse van diepe verveling de ban van de tijd. Tegelijkertijd daagt deze tijd ons in de diepe verveling uit. Daarom dwingt diepe verveling ons om te luisteren naar wat deze stemming wil zeggen.¹¹⁹

Het is volgens Heidegger van belang om dit zonder verzet te doen, want alleen dan kan verveling zich ontplooiën tot uiteindelijk totale eenzaamheid in de diepe verveling. In deze impasse zijn we tot niets in staat.¹²⁰ In ultieme zin is diepe verveling een impasse die kan omslaan in een verstilling. Nijhoff omschrijft de ontstane stilte als *“een stilte van het soort waarin dingen worden gehoord die het oor nog nimmer vernam”*.¹²¹ De verstilling in de diepe verveling, die de stilte van de impasse aflost, is niet ‘idyllisch’. Heidegger stelt dat het geheim van het ‘Dasein’ wordt herwonnen in de diepe verveling. Dit is geen ‘aangenaam vertoeven’. Het vrijkomen van ‘Dasein’ houdt in dat we ‘Dasein’ als onze last dragen.¹²² Op de vraag welke dingen dan precies in de verstilling van de diepe verveling worden gehoord, antwoordt Prins: *“...de dingen als dingen. In de verstilling van de diepe verveling worden wij de radicale zelfstandigheid van de dingen gewaar”*. Deze ervaring brengt ons volgens Heidegger in de nabijheid van alle dingen van de wereld.¹²³ Verhoeven omschrijft dit als een ervaring waarin

¹¹⁴ Prins, *Uit verveling*, 200.

¹¹⁵ Prins, *Uit verveling*, 201.

¹¹⁶ Prins, *Uit verveling*, 202.

¹¹⁷ Prins, *Uit verveling*, 202.

¹¹⁸ Prins, *Uit verveling*, 203.

¹¹⁹ Prins, *Uit verveling*, 203.

¹²⁰ Prins, *Uit verveling*, 211.

¹²¹ Prins, *Uit verveling*, 222-223.

¹²² Prins, *Uit verveling*, 224.

¹²³ Prins, *Uit verveling*, 225.

we de concrete oneindigheid van de dingen ervaren.¹²⁴ Door de verstilling wordt de wereld een universum van perspectieven.

2.4 Wie verveelt zich nog?

Het is evident dat in een seculiere samenleving waar de mens geen rust kan vinden in God, verveling een belangrijke rol speelt. Hoe verhoudt zich dat tot de overige elementen van onze menselijke conditie? Is rusteloosheid een uitvlucht omdat we onze sterfelijkheid niet onder ogen kunnen komen? Of vluchten we onafgebroken voor verveling? Wanneer is een bepaalde activiteit 'een vlucht voor verveling' of 'verstrooiing' en wanneer is het 'een daad van rusteloosheid'? Misschien is de fundamentele leegte en de daarbij horende ervaring van de zinloosheid van het bestaan niet het enige menselijke probleem. Niet voor iedereen is het bestaan zinloos. Er zijn genoeg mensen die zinvolle antwoorden kunnen geven op vragen naar het doel van het leven. Het feit dat dit antwoord waarschijnlijk voor ieder individu anders is, betekent echter niet dat er geen antwoord is. Misschien is er tegelijkertijd wel sprake van een fundamentele overbelasting en weten we niet hoe we ons moeten verhouden tot de drukte van het hedendaagse bestaan. Als de grote verhalen uit het verleden hebben afgedaan, dan is niet noodzakelijkerwijs alle hoop op zingeving voorgoed verloren. Bovendien hoeft dit niet te betekenen dat we achter zullen blijven met leegte en verveling.

2.5 De tijdsgeest van het postmodernisme

Met de doorbraak van het nihilisme gaf Nietzsche aan welk lot de mensheid in de komende tweehonderd jaar te wachten staat wanneer het nihilisme zich zal voltooien.¹²⁵ Het Christendom en haar moraal is niet meer geloofwaardig, waardoor de ware wereld is vervallen tot een fabel. Zowel de wereld als het leven hebben geen ultiem, transcendent doel, en het zoeken naar een hogere waarheid heeft geen zin. Het inzicht dat er geen waarden zijn in de wereld, heeft Nietzsche samengevat met de woorden 'God is dood.'¹²⁶ Deze woorden dienen

¹²⁴ Prins, *Uit verveling*, 369

¹²⁵ Prins, *Uit verveling*, 247.

¹²⁶ Prins, *Uit verveling*, 247-248.

volgens Heidegger niet geïnterpreteerd te worden als lijfspreuk van het atheïsme. God staat voor al het bovenzinnelijke in de verschillende gedaanten die het in de metafysica heeft gehad.¹²⁷ Metafysica was slechts de verf waarmee genadig de leegte is beschilderd. Het afbladderen van de verf op de beschilderde leegte in de loop van de westerse geschiedenis is het proces van secularisering van het bovenzinnelijke: van Plato's abstracte Ideeënwereld naar Aristoteles' Onbewogen Beweger als een 'meer' aardse God. De autoriteit van God is vervangen door de autoriteit van de kerk, die plaats moest maken voor de autoriteit van de rede, die vervangen is voor het visioen van sociale vooruitgang.¹²⁸

Heidegger stelt dat techniek nihilisme in de praktijk is.¹²⁹ De bezinning op techniek dient vooral aan te sluiten bij de manier hoe de mens zichzelf en de wereld begrijpt. Hoe gaan wij ermee om? In een antwoord probeert hij geen oplossing aan te dragen, maar vragend door te denken. Het uitgangspunt dat techniek een 'product van menselijk handelen' of een 'middel tot een doel is', raakt niet het 'wezen' van de techniek.¹³⁰ Aan de hand van Aristoteles' leer van de viervoudige oorzaak, laat Heidegger zien dat techniek een wijze van 'ontbergen' is. Oorspronkelijk werd in de techniek iets uit de verborgenheid in de onverborgenheid gebracht, zoals bijvoorbeeld een boer die zaait en oogst. De moderne techniek eist krachten van de natuur op. Het 'ontbergen' krijgt een dwingend karakter waardoor zowel de natuur als mensen en dingen beschikbaar moeten worden gemaakt. De natuur is vervallen tot een groot tankstation: rivieren worden opgevorderd als waterkrachtleverancier, bossen worden opgeëist als houtwinningsgebied en dieren worden leveranciers van vlees. Het *Ge-stell* is volgens Heidegger het 'wezen' van de moderne techniek: "*...als object van gebruik en verbruik, van opslag, sturing en optimalisering*".¹³¹ Alles is maakbaar en manipuleerbaar. Problemen zijn er om te overwinnen en de mens is niet meer dan een functionaris van de techniek.¹³² Prins vat dit als volgt samen: "*de hele wereld, alle menselijke betrekkingen inclusief, wordt in het zijnsperk van het Ge-stell begrepen en ingericht volgens het technologisch imperatief: wat mogelijk is, zal gemaakt of gedaan worden. Beslissend zijn: optimalisering, berekenbaarheid, beheersbaarheid en maakbaarheid, of dit nu de omgang met de dingen betreft, met de natuur,*

¹²⁷ Prins, *Uit verveling*, 249.

¹²⁸ Prins, *Uit verveling*, 250.

¹²⁹ Prins, *Uit verveling*, 256.

¹³⁰ Prins, *Uit verveling*, 257-258.

¹³¹ Prins, *Uit verveling*, 259-261.

¹³² Prins, *Uit verveling*, 261-262.

het onderwijs, de wetenschap, of de politiek".¹³³ Het grootste gevaar van het *Ge-Stell* is volgens Heidegger dat wij alleen maar oog hebben voor de maakbaarheid en manipuleerbaarheid, en als alle overige manieren van 'ontbergen' worden verjaagd.¹³⁴

Prins stelt de vraag wat de grondstemming van ons huidige tijdperk is. *Ge-Stell* is noodzakelijk om over verveling als grondstemming van het huidige tijdperk na te denken (of anders gezegd: om verveling epochaal te doordenken).¹³⁵ Nietzsche beargumenteert dat het leven, de wereld, de waarheid en idealen nutteloos zijn geworden. Het besef dat alles alsmear tevergeefs voortduurt is volgens hem de 'meest verlamme gedachte'. Een dergelijke wereld zonder heil is een schrikbeeld.¹³⁶ Destijds was dit een angstaanjagende gedachte. De door Nietzsche veroorzaakte wanhoop is vandaag de dag voorbij. Toen het nihilisme doorbrak, was angst de grondstemming van het tijdperk. Inmiddels kunnen wij ermee leven dat het leven geen zin heeft omdat het ons de kans geeft om vrijblijvend van positie te wisselen. Nu het nihilisme blijft voortduren, is niet angst maar verveling de grondstemming van ons huidige tijdperk. Met vervelende verstrooiing met de allerlaatste ontwikkelingen die zich continu aandient, is er voor angst geen plaats meer.¹³⁷ Prins geeft aan dat de door hem aangehaalde auteurs te maken hadden met de eerste en de tweede wereldoorlog en de daaropvolgende mogelijkheid van een atoomoorlog. Misschien hielden de auteurs het daarom bij angst en niet verveling als grondstemming.¹³⁸ Hij vervolgt zijn betoog dat er na 11 september 2001 weer beargumenteerd werd dat angst de grondstemming is. De vraag is of het ons echt raakt. De dagelijks rapportages met een overvloed aan rampen en ellende in de wereld wijzen eerder op verveling.¹³⁹ Zijn we liever bang dan verveeld? Angst voor de extreem kleine kans dat wij omkomen bij een terreuraanslag lijken wij te verkiezen boven een middelmatig en burgerlijk leven.¹⁴⁰ Heidegger probeerde duidelijk te krijgen welke diepe verveling er precies heerst. We zijn uitgedoofd en lijden aan de eerdergenoemde 'verveelde verveling'. Het feit dat er echt nog iets te beleven valt, gaat aan ons voorbij. Ons bestaan is zo vervelend en nietszeggend, dat er wel heel veel voor nodig is om ons leven weer interessant te maken. Zitten we nog in deze rampspoed van de moderniteit, of bevinden we ons in de postmoderniteit? Is dit het

¹³³ Prins, *Uit verveling*, 263.

¹³⁴ Prins, *Uit verveling*, 265.

¹³⁵ Prins, *Uit verveling*, 268.

¹³⁶ Prins, *Uit verveling*, 268-269.

¹³⁷ Prins, *Uit verveling*, 270-271.

¹³⁸ Prins, *Uit verveling*, 273.

¹³⁹ Prins, *Uit verveling*, 274.

¹⁴⁰ Prins, *Uit verveling*, 276.

‘einde’ van “de kunst, de politiek, de geschiedenis en de filosofie” of is het tijd om te zoeken naar een nieuwe Verlichting?¹⁴¹ Zelfs indien er geen materiële armoede meer is, leidt dit vermoedelijk weer tot leegte en verveling.¹⁴² Heidegger schrijft dat de diepe verveling ons heen en weer drijft als een sluipende mist in de afgrond van ons bestaan. De diepe verveling wordt nauwelijks door ons opgemerkt, maar toch drijft het ons in al het tijdverdrijf. Uiteindelijk vullen wij onze vrije tijd met een veelheid aan verstrooiingen.¹⁴³ In onze zoektocht naar het ‘interessante’, vluchten we onafgebroken voor verveling. Baudrillard zei treffend dat oppervlakkige dingen geen geheimen meer bezitten.¹⁴⁴ Prins concludeert dat in onze maakbare wereld vol consumptie, een diepe verveling verhuld doolt. Hij vervolgt met de vraag: “Alles staat ons ter beschikking, maar is er nog wel iets dat ons werkelijk raakt?”¹⁴⁵

2.6 De tijd van geniale rusteloosheid!

Een vraag die ik maar niet los kan laten is of er na het adagium van Nietzsche een blijvend probleem is ontstaan of dat het slechts een omslagpunt is geweest. Het nihilisme (met angst als grondstemming) is volgens Prins doorleefd en we leven inmiddels in een voortdurend nihilisme met verveling als tijdsgeest. Bij mij roept dat vragen op. Als techniek nihilisme in de praktijk is, wat is dan voortdurend nihilisme in de praktijk? Is dat ook techniek? Welke techniek wordt er precies bedoeld?

In zijn boek *The Fourth Industrial Revolution* (2016) vergelijkt Schwab de impact van de eerste drie Industriële Revoluties met elkaar en denkt hij aan de hand van actuele ontwikkelingen na over de impact van de huidige techniek.¹⁴⁶ Als ik zijn gegevens naast de tijdlijn van mijn onderzoek leg, kan ik grofweg de volgende gebeurtenissen aan elkaar koppelen.¹⁴⁷ Nietzsche concludeerde omstreeks 1882 dat God dood is. Dit viel globaal samen met het einde van de eerste Industriële Revolutie (gietijzer, spoorlijnen, stoommachines). Heidegger schreef *Sein und Zeit* voor de Tweede Wereldoorlog, wanneer de tweede

¹⁴¹ Prins, *Uit verveling*, 277-278.

¹⁴² Prins, *Uit verveling*, 280.

¹⁴³ Prins, *Uit verveling*, 282.

¹⁴⁴ Prins, *Uit verveling*, 283-284.

¹⁴⁵ Prins, *Uit verveling*, 285.

¹⁴⁶ Klaus Schwab, *The Fourth Industrial Revolution* (Geneva: World Economic Forum, 2016).

¹⁴⁷ Voor dit onderzoek wil ik de door mij gebruikte literatuur globaal op een tijdlijn plaatsen en daarmee context geven door op belangrijke relevante ontwikkelingen te wijzen. De industriële revoluties hebben zich in fases voltrokken. Als er überhaupt al een tijdstip voor een fase is te geven, dan is dit per land en per werelddeel verschillend.

Industriële Revolutie (staal, elektriciteit, massaproductie, verbrandingsmotor) ongeveer ten einde kwam. Prins sluit bij zijn epochale explicatie van verval aan bij ontwikkelingen van voor 2007, toen grofweg de derde Industriële Revolutie (computers en het internet, globalisatie) ten einde is gekomen. Deze digitale revolutie is sinds 1960 in versnelling gekomen met de ontwikkeling van semiconductors.¹⁴⁸ Waar de eerste Industriële revolutie 120 jaar nodig had om zich wereldwijd te verspreiden, heeft het internet in 10 jaar de wereld veroverd. Inmiddels is er een nieuw tijdperk aangebroken. Schwab beargumenteert dat we inmiddels aan het begin staan van een vierde Industriële Revolutie die wordt gedreven door onder andere kunstmatige intelligentie, kwantumcomputers, nanotechnologie en robots. Vanwege de snelheid van de nieuwe ontwikkelingen, valt te verwachten dat de vierde Industriële Revolutie fundamenteel anders zal zijn.¹⁴⁹ Ter illustratie, eind 2020 kon een kwantumcomputer van USTC in 20 seconden hetzelfde aantal samples creëren waar een moderne supercomputer minimaal 600 miljoen jaar voor nodig heeft.¹⁵⁰ Soortgelijke ontwikkelingen zijn waar te nemen in kunstmatige intelligentie, waarbij menselijke interventie nauwelijks nog een rol speelt en machines zelf leren en met elkaar kunnen communiceren.¹⁵¹ Gelet op het disruptieve karakter van kunstmatige intelligentie is het van belang om te wijzen op de grote impact. Wij staan aan het begin van een transitie.

Gezien de aard van deze techniek gaat dit verder dan de moderne techniek die Heidegger beschreef. Is *Ge-stell* nog wel het 'wezen' van de techniek van de vierde Industriële Revolutie? Op dit moment is alles wellicht nog maakbaar, maar voor hoelang nog? Blijft alles met kunstmatige intelligentie ook manipuleerbaar? Er bestaat een reëel risico dat de mens volledig overbodig wordt en kunstmatige intelligentie zichzelf kan bedienen. Is kunstmatige intelligentie nog wel berekenbaar, beheersbaar en maakbaar? De ontwikkelingen zijn nog volop gaande en het is te vroeg om definitieve conclusies te trekken over de grondstemming van het nieuwe tijdperk. Is het terecht om verval nog steeds als grondstemming van het huidige tijdperk aan te merken?

Elke technologische innovatie is in het verleden verwelkomd met zowel angst als verwondering en nieuwsgierigheid. Gelet op de enorme potentie van de huidige

¹⁴⁸ Schwab, *The Fourth Industrial Revolution*, 11.

¹⁴⁹ Schwab, *The Fourth Industrial Revolution*, 12.

¹⁵⁰ Zhong e.a., "Quantum computational advantage using photons," *Science* 370/6523 (2020), 1462.

¹⁵¹ S. Russell & P. Norvig, *Artificial intelligence: a modern approach* (London: Pearson, 2020), 28.

technologische ontwikkelingen is het sentiment sterker. Enerzijds bestaat er een angst dat we door machines vervangen te worden. Anderzijds kunnen we niet wachten op zelfrijdende auto's en medicijnen tegen vooralsnog ongeneeslijke ziektes. Wordt verveling langzaam opgevolgd door rusteloosheid als grondstemming van dit tijdperk? Wordt rusteloosheid de grondstemming van het komende tijdperk dat samenvalt met de vierde Industriële Revolutie? Wellicht is de huidige verwondering ten aanzien van ongekende mogelijkheden van de techniek vergelijkbaar met de verwondering over de wetenschappelijke ontdekkingen tijdens de Verlichting. De transitie waarin wij ons nu bevinden is spannend en biedt eindeloze mogelijkheden om te experimenteren. Tijdens dit nieuwe avontuur worden we als mens geüpgraded met kunstmatige intelligentie en staat een duizelingwekkende (en alsmaar groeiende) rekenkracht tot onze beschikking. Om gebruik te kunnen maken van dit potentieel, hebben we slechts een computer nodig om middels *prompts* vragen te kunnen stellen aan een van de vele beschikbare AI-applicaties. Een nieuwe Verlichting zet de deur wagenwijd open voor een breed palet aan ontdekkingen en ideeën. Technologie daagt ons uit en biedt volop kansen. Diepe verveling zal hoogstwaarschijnlijk meer terrein moeten afstaan aan geniale rusteloosheid. Is er immers iets wat ons niet raakt? Algehele bevlogenheid heeft bezit van ons genomen. Een glansrijke toekomst lacht ons tegemoet en alles vinden we interessant. De wereld heeft alle kleur, vorm en betekenis teruggekregen. Wie verveelt zich nog? Dit is de tijd voor geniale rusteloosheid!

2.7 Andere belangrijke veranderprocessen

Als rusteloosheid gezien wordt als een overwegend religieus thema, dan heeft het secularisatieproces hier een onmiskenbare invloed op gehad. Een belangrijke vraag is hoe we ons tot de rusteloosheid verhouden. Naast secularisatie zijn er andere veranderprocessen aan te wijzen die een invloed hebben gehad op rusteloosheid. Om de hedendaagse rusteloosheid te begrijpen wil ik aan de hand van Devisch twee belangrijke veranderprocessen bespreken, namelijk versnelling en individualisering. Vanwege de complexiteit van deze veranderprocessen beperk ik mij tot hoe deze processen zich verhouden tot rusteloosheid.

De logica achter het proces van versnelling laat zich volgens Devisch het beste samenvatten met de uitdrukking *time is money* van Benjamin Franklin. De boodschap van *Franklin's Advice to a Young Trademan* (1748) is dat we met nietsdoen geen winst maken, omdat we tijd en daardoor geld verliezen. Dit betekent volgens Devisch dat geld de reden is waarom tijd en snelheid ons bestaan domineren. Naarmate deze economische regel ons leven meer dicteert, des te meer worden we voortgedreven door tijdsdruk. Als de tijdsdruk te hoog wordt en het lukt ons niet om tot een goede tijdsbesteding te komen, dan worden we volgens Devisch onrustig en gestrest. Onrust ervaren we als er verplichtingen op ons drukken.¹⁵² Indien het uitgangspunt is dat tijdverdrijf en het verdrijven van tijd alledaagse vormen van verveling zijn, dan is het verdedigbaar om tijdsdruk en tijdsbesteding te omschrijven als alledaagse vormen van rusteloosheid. In het proces van versnelling zijn er volgens Devisch economische factoren die onrust aanwakkeren en daardoor het veranderproces beïnvloeden.¹⁵³ Deze factoren omvatten alle schakels van de economie waar tijd een rol speelt, namelijk: 'werk', 'consumptie', 'productie', 'distributie' en '(ontwikkeling en vernieuwing van) onderzoek'.¹⁵⁴ Rosa, een socioloog die veel onderzoek naar versnelling heeft gedaan, stelt dat er in de samenleving een stortvloed aan versnelling kan plaatsvinden. Op individueel niveau vertaalt zich dat doorgaans naar een gevoel van verveling en op collectief niveau heerst het gevoel dat 'het einde der tijden' is aangebroken.¹⁵⁵

¹⁵² Devisch, *Rusteloosheid*, 111-112.

¹⁵³ Devisch heeft het niet over factoren, maar over versnellingsprocessen (van het veranderproces). Dit is echter verwarrend omdat het veranderproces ook als versnelling wordt aangeduid. Om de lezer niet in verwarring te brengen verwijs ik naar de 'versnellingsprocessen' als factoren.

¹⁵⁴ Devisch, *Rusteloosheid*, 112-114.

¹⁵⁵ Hartmut Rosa, *Social Acceleration: A New Theory Of Modernity*, translated by Jonathan Trejo-Mathys (New York: Columbia University Press, 2013), 303-304.

Tijdens het proces van secularisatie keerden gelovigen zich af van de kerk. Het proces van individualisering is enigszins vergelijkbaar, het individu (en de persoonlijke vrijheid) komt centraal te staan in de samenleving en wordt zelfstandiger jegens de groep.¹⁵⁶ Door een enorme welvaartstoename in de 20^e eeuw, beschikt het individu over vrijheid in zowel handelen als denken. Individualisering wordt gevoed met het bewustzijn van het individu dat het zelf kan kiezen.¹⁵⁷ Deze keuzevrijheid legt ook een zekere druk op het individu om zich telkens opnieuw uit te vinden en een veelheid aan verschillende rollen moet aannemen. Volgens Devisch zorgt dit voor een permanente beweging in ons leven. De mate van beweging is in vergelijking met de middeleeuwen ongekend.¹⁵⁸ Daarom kan de beweging het individu ook te veel worden. Freud stelt dat het individu onbewust door driften wordt gestuurd. Het individuele driftleven werd onder controle gehouden door maatschappelijke gezagsstructuren. Door de individualisering verdwijnen steeds meer van deze gezagsstructuren, waardoor het individu niet meer gereguleerd wordt. Sturing van andere individuen worden doorgaans genegeerd omdat dit ons zelfbeschikkingsrecht aantast.¹⁵⁹ Žižek betoogt dat individualisering ons niet naar innerlijke rust heeft geleid. Sterker nog, voorheen was het voldoende om slechts regels te volgen. Met de individualisering is het individu op zichzelf aangewezen en mag het vanuit vrijheid eigen keuzes maken, aldus Devisch. Dit vergt een eindeloze inspanning en kan in plaats van een bevrijding ook als een juk worden ervaren. Omdat het individu niet meer weet welke keuze juist is, veroorzaakt dit rusteloosheid.¹⁶⁰ Zelfs wanneer het individu kiest voor rust, verdwijnt de rusteloosheid niet zomaar. Het individu dat continu zoekt naar een betere versie van zichzelf, blijft constant in beweging.¹⁶¹

De genoemde veranderprocessen hebben invloed gehad op het fenomeen rusteloosheid en hebben er tevens voor gezorgd dat het vinden van rust moeilijker is geworden. In het volgende hoofdstuk wil ik de positieve kant van rusteloosheid tegen het licht houden. Wat als de oplossing van rusteloosheid in de mens zelf te vinden is? Hoe kan het fenomeen rusteloosheid als iets positiefs beschouwd worden?

¹⁵⁶ Devisch, *Rusteloosheid*, 155.

¹⁵⁷ Devisch, *Rusteloosheid*, 156-157.

¹⁵⁸ Devisch, *Rusteloosheid*, 160-161.

¹⁵⁹ Devisch, *Rusteloosheid*, 171-172.

¹⁶⁰ Devisch, *Rusteloosheid*, 173-175.

¹⁶¹ Devisch, *Rusteloosheid*, 179-180.

“Nee, je bent niet goed zoals je bent!”¹⁶²

Rutger Bregman

¹⁶² Rutger Bregman, *Morele ambitie* (De Correspondent, 2024), 1.

Hoofdstuk 3 Rusteloosheid als stuwende kracht

“If there is dissatisfaction with the status quo, good. If there is ferment, so much the better. If there is restlessness, I am pleased. Then let there be ideas, and hard thought, and hard work. If man feels small, let man make himself bigger.” **Huber H. Humphrey**

3.1 Inleiding

Inmiddels is de dood van God niet angstaanjagend meer. De fundamentele leegte is niet langer angstaanjagend. Als verveling zich manifesteert als een fundamenteel menselijk probleem waarin we de zinloosheid van het bestaan ervaren, dan is het een navolgbare gedachte om een oplossing te zoeken voor zinvolheid.

In zijn boek *Rusteloosheid* onderzoekt Devisch de positieve aspecten van rusteloosheid als tegenhanger van de reeds besproken problematische uitwerking van rusteloosheid. Hij vraagt zich af wat we zonder onze rusteloosheid zouden moeten doen.¹⁶³ Misschien is volledige rust veel problematischer en is het zoeken, vinden of krijgen van rust wel het laatste dat de mens moet doen. Waarom zou een goed leven in evenwicht moeten zijn? Is onze rusteloosheid daadwerkelijk een probleem of is het een motief voor passie en creativiteit? Rusteloosheid kan een probleem zijn als we drukte ervaren. Dit gevoel van drukte kan volgens Devisch ontstaan als we zinloze activiteiten verrichten.¹⁶⁴ Daarom stelt hij dat we niet naar de drukte, maar naar de zin van onze activiteiten moeten kijken.¹⁶⁵ Als we het gevoel hebben dat onze activiteiten ertoe doen, ervaren we voldoening van ons werk. In dat geval is de drukte geen probleem meer. Devisch vervolgt dat het belangrijk is om levensvervulling te vinden in de activiteiten die we ondernemen en niet om te proberen om aan onze drukte te ontsnappen.

¹⁶³ Devisch, *Rusteloosheid*, 211.

¹⁶⁴ Devisch, *Rusteloosheid*, 213.

¹⁶⁵ Devisch, *Rusteloosheid*, 214.

Alleen dan hebben we het gevoel dat we leven, dat ons leven ertoe doet en dat het van waarde is.¹⁶⁶ Een andere oorzaak voor ons gevoel van drukte is volgens Devisch het grote aanbod van keuzes en mogelijkheden. In deze context stelt hij dat het belangrijk is wat we doen en welke betekenis wij eraan geven.¹⁶⁷ Na de dood van God staat er een belangrijke vraag open waarop Devisch geen antwoord geeft. Wie bepaalt de ‘zin’, de ‘waarde’ of ‘de betekenis’? Hoe kunnen we naar de zin van onze activiteiten kijken? Hoe krijgen we het gevoel dat ons leven van waarde is? Devisch vervolgt zijn pleidooi met enkele voorbeelden hoe we deze betekenis kunnen geven, namelijk: een uitdagende job, leuke weekends met vrienden, het verbeteren van onze conditie om de marathon te lopen en stukje bij beetje ons droomhuis creëren. Zolang we ons maar positief verhouden tot drukte en rusteloosheid is er geen probleem.¹⁶⁸ Er ontstaan pas problemen wanneer we dezelfde activiteiten zonder enige voldoening uitvoeren, vanuit een soort plichtsbesef.¹⁶⁹ Wanneer we tegelijkertijd overal en nergens willen zijn, kan rusteloosheid omslaan in nervositeit en wint het verlangen om niets te doen het van andere verlangens. Dit nietsdoen kan volgens Devisch leiden tot creativiteit.¹⁷⁰

Zinvolheid is voor Devisch een belangrijk criterium in onze relatie tot tijdsdruk en oververmoeidheid.¹⁷¹ De vraag is of het onderscheid tussen de zinvolheid en de zinloosheid van activiteiten wel terecht is. Als we ons op advies van Devisch overgeven aan de drukte en de drukte niet meer als een probleem ervaren door activiteiten als zinvol te bestempelen, verruilen we het ene probleem ‘rusteloosheid’ voor het andere probleem ‘verstrooiing’. Het feit dat we betekenis geven aan onze verstrooiing doet niets af aan het feit dat het nog steeds ellende is. Verstrooiing is immers de grootste ellende omdat we niet met onrust en verveling geconfronteerd willen worden. Bovendien verandert het niets aan de interpretatie van rusteloosheid als positief fenomeen. De cruciale vraag blijft in welke zin rusteloosheid wel een positief fenomeen kan zijn.

Paragraaf 3.2 werkt de positie van Devisch verder uit, namelijk hoe rusteloosheid op een positieve manier ingezet kan worden. In paragraaf 3.3 presenteer ik aan de hand van vier toetsende voorwaarden de beste vorm van positieve rusteloosheid, namelijk ‘geniale

¹⁶⁶ Devisch, *Rusteloosheid*, 215-216.

¹⁶⁷ Devisch, *Rusteloosheid*, 222-223.

¹⁶⁸ Devisch, *Rusteloosheid*, 223.

¹⁶⁹ Devisch, *Rusteloosheid*, 224.

¹⁷⁰ Devisch, *Rusteloosheid*, 224-225.

¹⁷¹ Devisch, *Rusteloosheid*, 216.

rusteloosheid'. De uitwerking van deze vier toetsende voorwaarden volgt in paragrafen 3.4 tot en met 3.7. Ter illustratie geef ik in paragraaf 3.8 voorbeelden van wat ik beschouw als geniale rusteloosheid.

3.2 Verkenning van de positieve aspecten van rusteloosheid

Devisch schrijft dat veel mensen in een spanningsveld leven tussen mogelijkheid en onmogelijkheid, tussen drukte en verveling. Het is volgens hem een illusie dat hier een oplossing voor bestaat en de zoektocht ernaar houdt het spanningsveld in stand.¹⁷² We smachten naar rust. Totdat we deze rust hebben gevonden, dan kunnen we niet wachten om weer wat te gaan doen.¹⁷³ In de cyclus die hij beschrijft streven we rusteloos iets na en zodra we dat bereikt hebben wordt de nieuwverworven rust ondraaglijk door de ingetreden verveling waardoor we weer om drukte smeken (en iets nieuws nastreven).¹⁷⁴

Aan het einde van het laatste hoofdstuk 'Het Mateloze' schrijft Devisch: *"We zijn rusteloze wezens en geen enkel verlangzaamd leven zal dat verhelpen. Dat betekent niet dat we harder moeten werken, maar wel dat we onze mateloze rusteloosheid inzetten voor de dingen die het leven de moeite waard maken, wat dat ook mag betekenen"*.¹⁷⁵ Alhoewel ik tijdens mijn onderzoek veel heb gehad aan het boek van Devisch en hem daardoor schatplichtig ben, was ik enigszins verbouwereerd toen ik deze woorden las. In een pleidooi voor een mateloos leven had ik een vurig en gepassioneerd slotpleidooi verwacht; iets waar de rusteloosheid vanaf druipt. Net als Devisch ben ik een groot voorstander van een mateloos leven. Ik krijg alleen de indruk dat hij zelf nog enigszins zoekende is naar de invulling van mateloosheid omdat hij de term niet consequent gebruikt. Volgens Devisch kan iemand met een drang om iemand te zijn, zoals een atleet of een kunstenaar, zichzelf mateloos voorbijlopen.¹⁷⁶ Tegelijkertijd stelt hij dat rusteloosheid en mateloosheid ons tot 'grootse daden' brengen. Direct daarna haast hij zich om te zeggen dat mateloosheid vooral geen maatschappelijke norm of burgerlijke plicht

¹⁷² Devisch, *Rusteloosheid*, 225.

¹⁷³ Devisch, *Rusteloosheid*, 234.

¹⁷⁴ Dit is een parafrasering van een citaat van Pascal die Devisch aanhaalt (Devisch, *Rusteloosheid*, 237). Dit lijkt op een eerder aangehaald citaat van Schopenhauer in hoofdstuk 2. Schopenhauer sprak in *De wereld als wil en voorstelling* over het leven dat heen en weer slingert als een pendel tussen pijn en verveling.

¹⁷⁵ Devisch, *Rusteloosheid*, 231.

¹⁷⁶ Devisch, *Rusteloosheid*, 105.

mag worden. Als we het gevoel hebben dat het moet, blijft het gevoel van voldoening uit. Devisch concludeert ook dat mateloosheid kan voortkomen uit beweeglijkheid en rusteloosheid. Deze mateloosheid kan vervolgens leiden tot voldoening, erkenning en zelfwaarde. Volgens hem leidt dit tot 'prachtige dingen', zoals: 'culinaire hoogstandjes', 'voor iemand zorgen', 'een glimlach die je dag goedmaakt', 'een gloeiend liefdesleven', 'een jonge ballerina die 30 uur oefent voor een examen' en 'een restauratrice die geduldig twee jaar aan een prachtig schilderij werkt'.¹⁷⁷ Zijn dit 'grootse daden'? Zijn bovenstaande voorbeelden kenmerkend voor mateloosheid? Houdt een rusteloze die mateloos leeft en tevens zijn ziel en zaligheid legt in een passie zich daadwerkelijk bezig met wat hij moet eten, wat hij moet doen of met wie hij in bed ligt?

In de daaropvolgende korte passage met de titel '*Besluit: de tijd is nooit van ons geweest*' ontbreekt volgens mij een nadere invulling van mateloosheid.¹⁷⁸ Devisch vervolgt zijn pleidooi met stellen dat het een fantasie is dat de gedachte dat langzaam leven rusteloosheid kan wegnemen.¹⁷⁹ Verlangen brengt ons juist verder. Onze rusteloosheid beweegt ons mateloos voort, aldus Devisch.¹⁸⁰ Hier ben ik het mee eens. Al ben ik enigszins sceptisch na zijn invulling van 'grootse daden' omdat hij met mateloosheid toch echt iets heel anders lijkt te bedoelen. Devisch herhaalt wat volgens hem de kern is van onze rusteloosheid: "*het verlangen om vooruit te komen in het leven en niet tevreden zijn met de status-quo*".¹⁸¹ Volgens Devisch is het vanwege de positieve aspecten van rusteloosheid niet nodig om maat te houden. Hij illustreert dit met voorbeelden als: 'de wil om te leven', 'de hoop om iets te bereiken', 'gepassioneerde zoektochten naar liefde en vriendschap', 'de vreugde van een nieuwe ontdekking', 'de voldoening van een grote prestatie' en 'het maken van een nieuw gerecht met een perfecte smaakbalans'.¹⁸² Is dit het mateloos voortbewegen van onze rusteloosheid of maken we ons onnodig druk om een burgerlijk bestaan? Zetten we ons hiermee af tegen de status-quo of vullen we hiermee een leegte op? Is dit een verlangen om verder te komen of is dit een afleiding om niet over ellende na te denken? De door hem genoemde voorbeelden van de positieve aspecten van rusteloosheid zijn slechts positieve gevoelens waar ook iets anders aan ten grondslag kan liggen.

¹⁷⁷ Devisch, *Rusteloosheid*, 229-231.

¹⁷⁸ Devisch, *Rusteloosheid*, 233-237.

¹⁷⁹ Devisch, *Rusteloosheid*, 234.

¹⁸⁰ Devisch, *Rusteloosheid*, 235.

¹⁸¹ Devisch, *Rusteloosheid*, 234.

¹⁸² Devisch, *Rusteloosheid*, 235.

Enerzijds benadrukt Devisch diverse keren dat er geen oplossing is voor het probleem van rusteloosheid.¹⁸³ Anderzijds lijkt hij te zeggen dat we moeten accepteren dat rusteloosheid in ons zit, dat we erover klagen maar dat we onze rusteloosheid in kunnen zetten voor dingen die het leven de moeite waard maken. Devisch schrijft dat uit dit acceptatieproces volgt dat we positieve gedachten moeten hebben over voornoemde zaken die het leven wellicht de moeite waard maken. Met deze positieve gedachten schakelen we niet de rusteloosheid uit noch verhouden we ons anders tot het omschreven spanningsveld.

Naar mijn mening is dit niet de crux van rusteloosheid. Ik zie rusteloosheid als een gedaante van genialiteit. Devisch denkt nog in termen als 'zin', 'waarde' en 'betekenis'. Dit laat zien hoe diep de overtuiging van rusteloosheid als religieus thema na Nietzsche nog steeds in onze cultuur verankerd zit. Zijn voorbeelden van 'zaken die het leven de moeite waard maken' impliceren een soort zoektocht naar vervulling. Alsof er een eindstation is. Alsof er daadwerkelijk rustpunten te vinden zijn. Een dergelijke illusoire vervulling van rusteloosheid houdt het probleem in stand. De rusteloosheid verdwijnt er niet mee. Het maakt rusteloosheid evenmin positief. Welke voorbeelden zouden dan wel mateloos zijn? Wat is de kern van geniale rusteloosheid en wie belichamen dit? Zou dit een voetballer als Diego Maradona kunnen zijn? Of de schaker Magnus Carlsen? Of misschien de zangeres Taylor Swift? Of de zakenvrouw Oprah Winfrey? De kritische lezer zal met deze namen geen moeite hebben. Zou Napoleon Bonaparte ook geniaal rusteloos kunnen zijn? Of staatsman Adolf Hitler? Of religieus leider Osama bin Laden? Misschien wel investeerder Jeffrey Epstein? Of politicus Joseph Stalin? Wanneer is iemand geniaal rusteloos?

¹⁸³ Devisch, *Rusteloosheid*, 225, 228,

3.3 Geniale rusteloosheid als de ultieme weg!

“Restlessness is discontent and discontent is the first necessity of progress.

Show me a thoroughly satisfied man and

I will show you a failure.”

Thomas Edison

Het uitgangspunt van Devisch dat rusteloosheid de mensheid voortstuwt en daardoor beschouwd kan worden als een positief fenomeen, onderschrijf ik. Creativiteit bestaat immers bij gratie van rusteloosheid. Om rusteloosheid als positief fenomeen te verhelderen zou ik een nieuwe term willen introduceren, namelijk ‘geniale rusteloosheid’. Genialiteit wordt vaak gebruikt om een individu te duiden die buitengewoon begaafd is en beschikt over een zeer grote intelligentie. Een uitgebreidere omschrijving van genialiteit gebruikt aanverwante definities als ‘scheppende kracht’, ‘vindingrijkheid’, ‘uitmuntendheid’, ‘verbeelding’ en ‘het vermogen om oplossingen te bedenken’.¹⁸⁴ De koppeling van genialiteit aan rusteloosheid scheidt de meest positieve betekenis van het fenomeen rusteloosheid. Alhoewel het duidelijk is dat het samenvoegen van genialiteit en rusteloosheid leidt tot een positieve kwalificatie, blijft de term open en behoeft hij nadere invulling. Daarom wil ik een aantal toetsende voorwaarden formuleren die noodzakelijk zijn om te kunnen beoordelen of er sprake is van geniale rusteloosheid. Deze voorwaarden zijn tot stand gekomen door de resultaten van positieve rusteloosheid te bestuderen en te onderzoeken wat de onderlinge overeenkomsten zijn. Resultaten zijn overal te vinden waar mensen vanuit rusteloosheid gepassioneerd streven naar grote hoogtes, zoals bijvoorbeeld kunstenaars, topsporters, ondernemers en leiders.

¹⁸⁴ <https://www.encyclo.nl/begrip/genialiteit>.

Een niet-limitatieve opsomming van toetsende voorwaarden van geniale rusteloosheid:

- 1.** De eerste voorwaarde van geniale rusteloosheid is extreme **doelgerichtheid**. De voortdurende stroom van creatieve energie die door de eerdergenoemde interne factoren wordt veroorzaakt, is obsessief gericht op een doel. Geniale rusteloosheid gaat gepaard met bewustzijn en heeft een stuwende kracht die de rusteloze verder brengt. Het doel geeft de rusteloze richting en helderheid. Het is voor de rusteloze niet relevant hoe realistisch of haalbaar omstanders het doel vinden. De vraag is ook waar dit doel vandaan komt. Voor de rusteloze kan het lastig zijn om aan te geven of het doel zelfgekozen is of dat het doel hem heeft uitgekozen. Dat doet er voor de rusteloze eigenlijk ook niet toe, hij moet wel en heeft geen andere keus. Vaak is het doel meer ter uitdaging van de rusteloze dan om het daadwerkelijk behalen van het gewenste resultaat. De aard en de omvang van het doel is volledig afhankelijk van de verbeelding van de rusteloze. Het verlangen van de rusteloze richt zich uitsluitend op dit doel. Uiteindelijk kan dit leiden tot een buitengewoon resultaat. Het ligt in de aard van een rusteloze om te ontkennen dat het doel behaald is. Dikwijls bestempelt de samenleving en niet de rusteloze een resultaat als buitengewoon. Een schilderij zal voor de schilder niet snel af zijn, maar eerder een tussenstadium of een leermoment. Zal een voetballer ooit genoeg nemen met zijn eigen spel? Zou Charlie Parker ooit een opname van zichzelf hebben gehoord waarvan hij dacht dat hij eindelijk zijn doel heeft bereikt? De geniaal rusteloze richt met passie al zijn focus en energie op dat ene doel.
- 2. Geobsedeerd** is de tweede voorwaarde. Het gewenste doel neemt de rusteloze volledig in beslag en vanuit een bepaalde bezetenheid kan hij aan niets anders meer denken. De rusteloze is de controle over zichzelf verloren en heeft een abnormale betrokkenheid. Niet een verlangen naar balans of een zoektocht naar evenwicht of rust staat centraal, maar een volledige overgave aan zelfgekozen obsessies. De rusteloze staat altijd aan. Er gaat geen moment voorbij of de rusteloze is fanatiek bezig om zich fysiek, mentaal of emotioneel te bewegen naar het gestelde doel. De rusteloze is altijd beschikbaar. Elke innerlijke strijd om zich te conformeren verdwijnt samen met de stress. Adviezen om rustiger aan te doen en uit te kijken voor een burn-out worden in de wind geslagen. Gedrevenheid is de raadgever van de rusteloze. Onvermoeibaar zoekt de rusteloze met

grote vindingrijkheid naar oplossingen om de tegengekomen uitdagingen te overwinnen. Elke twijfel waarom het niet zou kunnen lukken wordt uitgebannen. Elk excuus om falen te rechtvaardigen wordt uitgeroeid. Alleen de positieve prikkel en de intrinsieke wil om door te gaan blijft overeind. Er is geen weg terug.

3. Deze overgave gebeurt met **uitmuntendheid** (derde voorwaarde). Elke fysieke, mentale of emotionele stap die de rusteloze zet, wordt naar beste kunnen uitgevoerd. Een intense zoektocht met een onverzadigbare nieuwsgierigheid om nieuwe ideeën uit te werken. De rusteloze geeft alles van zichzelf en streeft continu naar excellentie. Dat is namelijk de enige manier om een kans te maken om het gekozen doel te bereiken. Zichzelf overwinnen door continu te streven naar het bereiken van de hoogste kwaliteit is wat de rusteloze bezighoudt. De rusteloze voert strijd met zichzelf om de beste te worden. Mening van derden zijn niet relevant en de rusteloze negeert de status-quo. Conventionele oplossingen gaan de wereld niet redden. Nieuwe (experimentele) benaderingen leiden tot vernieuwing en disruptieve antwoorden. De ontevredenheid van de rusteloze brengt hem verder in het proces en forceert innovatie. Zelfreflectie helpt de rusteloze om te leren en te groeien van fouten. Succes wordt behaald naar eigen maatstaven. Dagelijkse keuzes om de beste te zijn resulteren in uitmuntendheid. Vanwege zijn moed en ijzeren discipline ontstaat er in de rusteloze een scheppende kracht die zijn weerga niet kent. De rusteloze stopt niet, blijft in beweging en zoekt constant naar perfectie. Uitmuntendheid is de weg naar grootsheid.
4. De laatste voorwaarde is **zelfopoffering**. Geniale rusteloosheid drijft de rusteloze tot het uiterste om zijn doel te halen. De rusteloze weet waarom hij het doet en dat zorgt voor een hoge mate van productiviteit. De rusteloze weet wat de reden achter zijn overgave is. Zijn obsessie zorgt voor een ongekende hoeveelheid brandstof. De rusteloze inzet van de rusteloze zorgt dat hij niet meer van stoppen weet. Het risico dat dit ten koste kan gaan van zijn geluk en zijn (geestelijke) gezondheid, neemt de rusteloze op de koop toe. Om grootsheid te bereiken is het nodig om offers te brengen. Het ultieme offer van de rusteloze is het geven van zichzelf.

Elk individu dat zich geplaagd voelt door rusteloosheid of verveling kan transformeren naar een geniale rusteloze en leven in overvloed. Geniale rusteloosheid is voor ons allemaal de weg vooruit. Een mateloze levenswandel waarin het individu zich volledig overgeeft aan zijn obsessies en zich onuitputtelijk gedisciplineerd en excellent inzet om zijn doel te behalen: een geobsedeerd leven. Geniale rusteloosheid leidt tot grote (persoonlijke) hoogtes. Volledigheidshalve dient de lezer zich te realiseren dat geniale rusteloosheid zich van ieder moreel, ethisch, juridisch, esthetisch en feitelijk oordeel onthoudt. De geniaal rusteloze kan juridisch gezien aansprakelijk zijn of al dan niet moreel wenselijk gedrag vertonen. Het resultaat van geniale rusteloosheid zou authentiek of esthetisch kunnen zijn. Dit is voor geniale rusteloosheid niet relevant. De classificatie 'geniale rusteloosheid' is niet elitair of slechts voorbehouden aan zeer getalenteerde of bekende kunstenaars, ondernemers of topsporters. Bij hoog presterende mensen die in de schijnwerpers staan is eventuele geniale rusteloosheid zichtbaarder dan bij onbekende mensen. In beginsel kan iedereen bevangen worden door geniale rusteloosheid. Met bovenstaand toetsingskader zou de onbekend gebleven seriemoordenaar *Jack the Ripper* een geniaal rusteloze kunnen zijn. Schilder Peter Paul Rubens, die een buitengewoon talent had om andermans ideeën over te nemen en andere schilders onder zijn naam aan het werk te zetten, was productief maar om die reden is hij niet per sé een geniaal rusteloze. Tegelijkertijd kan een onbekende componist bij uitstek een geniaal rusteloze zijn. Geheel consequent kunnen de eerdergenoemde personen Napoleon, Hitler, Bin Laden, Epstein en Stalin allen evengoed geniaal rustelozen zijn, zolang ze maar aan de toetsende voorwaarden voldoen.

Resumerend, ik probeer slechts aan te tonen wat geniale rusteloosheid kenmerkt, zonder enig oordeel te vellen over het resultaat. Na het uitdiepen van de toetsende voorwaarden, geef ik enkele gedaanten van geniale rusteloosheid.

3.4 Doelgericht: rusteloosheid als positieve kracht

Doelgerichtheid als eerste voorwaarde van geniale rusteloosheid vindt ondersteuning in de boeddhistische benadering van rusteloosheid. In het Boeddhisme kent de leer van de *Vier Edele Waarheden* een centrale plaats omdat het de eerste leer van Boeddha is. Wanneer we

deze leer begrijpen en toepassen, hebben we Nirwana bereikt. De eerste waarheid is dat er sprake is van lijden.¹⁸⁵ *Duḥkha* is lijden vanwege een fysieke of mentale pijn. *Duḥkha* wordt omschreven als een structurele ontevredenheid of een gebrek aan voldoening.¹⁸⁶ In tegenstelling tot de Westerse interpretatie, is het van belang om op te merken dat lijden in het boeddhisme vele vormen heeft en niet noodzakelijkerwijs negatief, pessimistisch of slecht is.¹⁸⁷ Geboorte, ouderdom, ziekte, gescheiden worden van een geliefde of het niet krijgen wat je hebben wilt, zijn in het Boeddhisme vormen van lijden en kennen vele gradaties.¹⁸⁸

Het lijden wordt veroorzaakt door *taṇhā*, dat is de tweede waarheid.¹⁸⁹ Met *taṇhā* wordt in het Boeddhisme rusteloosheid bedoeld en betekent letterlijk dorst.¹⁹⁰ *Taṇhā* is een veelomvattend begrip en wordt ook wel omschreven als een (vasthoudend) verlangen (naar genot of wedergeboorte),¹⁹¹ begeerte, of een psychologische dwang die telkens iets nieuws zoekt om zijn wil op te richten.¹⁹² Smith & Novak beargumenteren echter dat het niet helemaal correct is om *taṇhā* als verlangen te vertalen, omdat er drie vormen van verlangen zijn, namelijk de dorst naar zintuiglijke objecten, een dorst naar een bestaan of een dorst naar een niet-bestaan. Bij elkaar zijn deze drie vormen van verlangen de oorzaak van *duḥkha* (lijden).¹⁹³ Dorst als letterlijke vertaling van *taṇhā*, ziet daarom zowel op het hebben van dorst (een verlangen naar iets) als op het vermijden of verwijderen van dorst. Dorst wordt in het Boeddhisme heel breed geïnterpreteerd. Elke daad, wens, oordeel, plan of hoop voor de toekomst is een vorm van dorst (of verlangen). *Taṇhā* is het motief van onze ambities en tevens de drijvende kracht in ons leven. Onze persoonlijkheid is gevormd door onze 'ontmoetingen' met verlangens: ons streven naar bevrediging, onze slaafse onderwerping, onze worsteling om te controleren en onderdrukken.¹⁹⁴ Volgens de derde waarheid kan de oorzaak van het lijden worden opgeheven door verlichting of Nirwana. Wanneer het

¹⁸⁵ Peter Harvey, *An Introduction To Buddhism, teachings, history and practices* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 50-62.

¹⁸⁶ Harvey, *An Introduction To Buddhism, teachings, history and practices*, 52; Rupert Gethin, *The Foundations of Buddhism* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 61.

¹⁸⁷ Smith & Novak, *Buddhism, a concise introduction*, 32-35; Gethin, *The Foundations of Buddhism*, 62; Ron Leifer, *The Happiness Project* (New York: Snow Lion Publications, 1997), 123-147.

¹⁸⁸ Huston Smith & Philip Novak, *Buddhism, a concise introduction* (New York: HarperCollins, 2003), 32-35.

¹⁸⁹ Harvey, *An Introduction To Buddhism, teachings, history and practices*, 50-62.

¹⁹⁰ T.W. Rhys Davids & William Stede, *Pāli-English Dictionary* (London: Forgotten Books, 2018) 676-677; Harvey, *An Introduction To Buddhism, teachings, history and practices*, 63; Gethin, *The Foundations of Buddhism*, 59.

¹⁹¹ Rhys Davids & Stede, *Pāli-English Dictionary*, 676-677.

¹⁹² Zie bijvoorbeeld: Harvey, *An Introduction To Buddhism, teachings, history and practices*, 63; Smith & Novak, *Buddhism, a concise introduction*, 36; Christopher W. Gowans, *Philosophy of the Buddha* (New York: Routledge, 2003), 204; In het *Pāli-English* woordenboek van Rhys Davids & Stede zijn bijna twee pagina's (676-677) gewijd aan mogelijke omschrijvingen van *taṇhā*. Een opvallende omschrijving wordt als *secondary meaning* aangeduid: 'a state of mind that leads to rebirth'.

¹⁹³ Smith & Novak, *Buddhism, a concise introduction*, 32-35; Gethin, *The Foundations of Buddhism*, 62; Leifer, *The Happiness Project*, 36.

¹⁹⁴ Leifer, *The Happiness Project*, 161.

Achtvoudige Pad wordt gevolgd stopt het lijden (vierde waarheid).¹⁹⁵ Het vergt veel training om de 8 stappen te doorlopen en is een terugkerend proces.¹⁹⁶

Alhoewel ik mij terdege bewust ben van het feit dat het Boeddhisme vele stromingen kent en veelzijdiger is dan mijn verkorte weergave, geeft dit perspectief ondersteunende argumenten voor een positieve interpretatie van het fenomeen rusteloosheid. Om mijzelf uit te dagen wilde ik rusteloosheid ook buiten de kaders van de westerse cultuur benaderen. Na bestudering van de door mij geraadpleegde bronnen over *taṇhā* is mijn interpretatie dat ieder mens diep van binnen een gevoel van dorst heeft. Zolang het hart dorstig is en bevredigd wil worden, zorgt de vergankelijkheid ervoor dat er sprake blijft van lijden.¹⁹⁷ Echter, deze vergankelijkheid beperkt de dorst tot fysieke en mentale gebeurtenissen die losstaand en niet vast noch langdurig zijn.¹⁹⁸ Elke fysieke en mentale toestand is in *flux* en houdt de dorst derhalve buiten het metafysische, omdat het ontstaat en weer oplost.¹⁹⁹ Kortom, dorst is de impuls of de energie waardoor een bestemming wordt bereikt. De dorst zelf is neutraal en kan leiden tot zowel een positieve als een negatieve bestemming. In een vrije vertaling van de *Vier Edele Waarheden* worden twee wegen onderscheiden, namelijk de *random, unreflective way* en de *way of intentional living*.²⁰⁰ De eerste weg leert dat we onszelf zonder doel afleiden met drukte. Door deze afleiding zijn we in het heetst van de strijd tijdelijk vrij van onze dorst en zijn we minder bewust van het feit dat we lijden. De tweede weg leert dat onze innerlijke dorst ervoor zorgt dat we een meer bevredigende vorm van 'zijn' vinden. Het geeft ons een richtingsgevoel en helderheid. We kunnen een gevoel ontwikkelen dat de oplossing in ons zit, door onze dorst onder ogen te komen en niet door van onszelf weg te rennen.

Mijn interpretatie van de Boeddhistische benadering van het fenomeen rusteloosheid maakt ruimte voor een stapsgewijze aanpak en creëert een richting hoe we met rusteloosheid om kunnen gaan. Rusteloosheid zonder doel zorgt ervoor dat we in cirkels lopen en dezelfde fouten blijven maken. Met een doel is rusteloosheid een positieve kracht die ons verder brengt. Door rusteloosheid ruimer te zien en te beschouwen als een innerlijke dorst, ontstaat er ruimte om de dorst te lessen door het te richten op een doel. Rusteloos geven ze zich over

¹⁹⁵ Harvey, *An Introduction To Buddhism, teachings, history and practices*, 50-62.

¹⁹⁶ Novak & Smith, *Buddhism, a concise introduction*, 38-49.

¹⁹⁷ Smith & Novak, *Buddhism, a concise introduction*, 35.

¹⁹⁸ Smith & Novak, *Buddhism, a concise introduction*, 48.

¹⁹⁹ Ray Billington, *Understanding Eastern Philosophy* (New York: Routledge, 1997) 56-59.

²⁰⁰ Novak & Smith, *Buddhism, a concise introduction*, 38-49.

en hiermee brengen ze de mensheid naar nieuwe hoogtes. Mensen die grootsheid bereiken, investeren altijd hartstochtelijk in één ding.

3.5 Geobsedeerd: jezelf volledig overgeven aan rusteloosheid

Aan het begin van dit hoofdstuk beschreef ik de suggestie van Devisch om onze rusteloosheid te accepteren en het op een positieve manier in te zetten voor zinvolle activiteiten die het leven de moeite waard maken met als reden om daarin geluk te vinden. Het betoog van Devisch met de veelbelovende ondertitel *“Pleidooi voor een mateloos leven”* ontbeert echter overtuigingskracht omdat hij slechts argumenten geeft voor een positief gebruik van rusteloosheid en niet daadwerkelijk pleit voor een mateloos leven waarin we ons volledig overgeven aan rusteloosheid. Devisch lijkt wel mateloosheid te willen, maar uit zijn omschrijving volgt een gecontroleerde mateloosheid, terwijl ik pleit voor een uitbundige mateloosheid. In mijn beleving wordt dat ook geïmpliceerd met de term mateloos, dat min of meer als volgt omschreven kan worden: ‘overmatig’, ‘onbegrensd’, ‘buitensporig’, ‘excessief’, ‘ongehoord’ en ‘grenzeloos’. Een geniaal rusteloze die echt mateloos leeft is helemaal niet bezig met het vinden van geluk. Met extreme doelgerichtheid is de rusteloze uitsluitend obsessief bezig met dat ene ding. Devisch zat met zijn pleidooi voor mateloosheid wel op de goede weg en heeft hij ideeën gegeven om de derde voorwaarde van geniale rusteloosheid verder uit te werken. Maar op het bewandelen van deze weg zouden enkele meer radicale conclusies moeten volgen om te komen tot de beste betekenis van het fenomeen rusteloosheid. In deze paragraaf wil ik aan de hand van de ideeën van Devisch een meer radicale lezing voorstellen waarin de gecontroleerde mateloosheid plaatsmaakt voor een uitbundige mateloosheid die hoort bij geniale rusteloosheid.

Rusteloosheid heeft volgens Devisch te maken met een drang om iemand te zijn en hier vervolgens veel voor over hebben met als doel om een eindresultaat af te leveren wat trots en bewondering teweegbrengt. Hij betoogt dat deze drive het leven de moeite waard maakt.²⁰¹ Devisch schrijft: *“Wij zijn verlangende wezens die in vrijheid willen leven”*, wat een

²⁰¹ Devisch, *Rusteloosheid*, 104-105.

ongekende beweeglijkheid zou veroorzaken.²⁰² Hij stelt dat het met kracht en met vuur in opstand komen of verzet plegen kan samengaan met deze beweeglijkheid.²⁰³ Rusteloosheid openbaart zich in een mateloos leven vol uitdagingen.²⁰⁴ Gecontroleerde mateloosheid neigt naar beperkende gedachten zoals ‘rustiger aan doen’, ‘uitkijken voor een burn-out’, ‘wellicht gaat het om x aantal redenen niet lukken’ al dan niet aangevuld met druk vanuit de omgeving worden genegeerd. Devisch stelt dat rusteloosheid zich ook kan tonen “*in het leiden van een gevuld, zeg maar mateloos leven*”. Hij illustreert deze stelling door voorbeelden aan te halen van een ‘druk leven’, ‘de gevaren van alleen maar hard werken’ en het ‘gebrek aan variatie en ontspanning’.²⁰⁵ Iemand die een mateloos leven leidt, is gedreven en heeft de wil heeft om iets van het leven te maken.²⁰⁶ Bovendien moeten we mateloosheid ter discussie blijven stellen zodat het geen maatschappelijke norm of burgerlijke plicht wordt, aldus Devisch. Een gevoel van voldoening na de mateloosheid is belangrijk, anders moeten we daarna alsnog uitrusten of onthaasten.²⁰⁷

Mijns inziens gaat geniale rusteloosheid veel verder en zorgt het voor een brandend verlangen waardoor de rusteloze aan niets anders meer denkt. Deze drive is de levensader van de geniale rusteloze. Voor de geniale rusteloze is rust geen heilige graal, maar eerder een noodzakelijk kwaad met als enige doel om prestaties te verhogen. In het leven van hoog presterende mensen ontbreekt doorgaans iedere vorm van evenwicht of balans. Uitbundige mateloosheid wil experimenteren en zoekt constant naar nieuwe ingevingen. Geniale rusteloosheid moet in beweging blijven totdat het doel bereikt is. Hier heeft de geniale rusteloze geen controle over. Hij kan aan niets anders meer denken. Geniale rusteloosheid dwingt om de aandacht vast te houden op de enige gedachte die telt: HOE ga ik dit voor elkaar krijgen? Wat of wie heb ik daarvoor nodig? Geniale rusteloosheid is volhardend en gaat tot het uiterste. Niets en niemand zal in de weg staan. Koste wat kost zorgt de rusteloosheid voor tomeloze en onuitputbare inzet om door te gaan. Geniale rusteloosheid overdrijft. De mateloosheid van de rusteloze is hetgeen de mensheid vooruit stuwt. Obsessie is de drijvende kracht achter elke wetenschappelijke doorbraak, technologische innovatie, vernieuwing in het bedrijfsleven, maatschappelijke verandering en culturele inspiratie.

²⁰² Devisch, *Rusteloosheid*, 225.

²⁰³ Devisch, *Rusteloosheid*, 226-227.

²⁰⁴ Devisch, *Rusteloosheid*, 226-227.

²⁰⁵ Devisch, *Rusteloosheid*, 227-228.

²⁰⁶ Devisch, *Rusteloosheid*, 228.

²⁰⁷ Devisch, *Rusteloosheid*, 229-230.

De mensheid zal moeten wennen aan een nieuwe rol waarin niet balans of de zoektocht naar evenwicht centraal staat, maar een volledige overgave aan zelfgekozen obsessies. Hiermee stopt de innerlijke strijd en blijft alleen de (positieve) prikkel om door te gaan overeind. Met het wegvallen van deze strijd, verdwijnt de stress en van overwerken is geen sprake meer. Wat overblijft is gepassioneerd werk vanuit een intrinsieke wil en motivatie. Dit lost de rusteloosheid op en maakt plaats voor geniale rusteloosheid.

3.6 Uitmuntendheid: rusteloosheid is de weg naar grootsheid

De derde voorwaarde van geniale rusteloosheid is ontleend aan Nietzsche's concept van de *Übermensch*. Dit concept is onlosmakelijk verbonden aan de 'dood van God', een paradigmaverschuiving die Nietzsche zag als een herwaardering van waarden.²⁰⁸ Deze nieuwe waarden zijn gegrond in liefde voor deze wereld, in levensbevestiging en creativiteit.²⁰⁹ In *De vrolijke wetenschap* haalt Nietzsche voor het eerst de *Übermensch* aan: "*Het uitvinden van goden, helden en bovenmensen van alle soorten, alsook van naast- en ondermensen, van dwergen, feeën, centauren, saters, demonen en duivels was de onschatbare vooroefening ter rechtvaardiging van de zelfzucht en soevereiniteit van de eenling: de vrijheid die men de god toestond tegenover de andere goden, verleende men in laatste instantie zichzelf tegenover wetten en zeden en burenen*".²¹⁰ Hier stelt Nietzsche het uitvinden van de *Übermensch* gelijk aan het uitvinden van de goden en helden van de oude Grieken. Nietzsche typeerde de *Übermensch* als iemand die in de hoogste zin geslaagd is, de tegenhanger van 'moderne mensen', 'goede mensen', 'christenen' en 'andere nihilisten'.²¹¹ In zijn boek *Zo Sprak Zarathoestra* introduceert Nietzsche de *Übermensch* via een fictief karakter, de wijze genaamd Zarathoestra. Zarathoestra presenteert de *Übermensch* als een toekomstig doel voor de mensheid. De *Übermensch* als menselijk ideaal die de zin van het leven in het leven zelf zoekt en niet in het bovennatuurlijke. De wijze Zarathoestra bespreekt de wil tot macht, de eeuwige wederkeer en de *Übermensch*. Voor zelfoverwinning zijn drie

²⁰⁸ Paul S. Loeb, "Finding the *Übermensch* in Nietzsche's Genealogy of Morality," *Journal of Nietzsche Studies* 30 (2005), 77.

²⁰⁹ Loeb, "Finding the *Übermensch* in Nietzsche's Genealogy of Morality," 77.

²¹⁰ Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, 139.

²¹¹ Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo*, vertaald door Pé Hawinkels (Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2000), 57.

gedaantewisselingen nodig: de geest moet eerst een kameel worden, daarna een leeuw en ten slotte een kind. De kameel draagt zware lasten, offert zichzelf op, vernedert zichzelf om onze hoogmoed pijn te doen en laat dwaasheid schitteren om met onze wijsheid te spotten.²¹² In de eenzaamste woestijn transformeert de kameel in de geest van een leeuw. De leeuw is nodig om vrijheid te scheppen en een heilige nee uit te spreken tegen alle tradities die hem geketend hielden.²¹³ De laatste metamorfose is het kind die een nieuw begin symboliseert, een heilig ja voor het spel van het scheppen, voor creativiteit en voor de bevestiging van het leven.²¹⁴ Na deze laatste gedaantewisseling kun je uiteindelijk ‘worden wie je bent’, een *Übermensch*.²¹⁵

In het boek staat de reis van de wijze Zarathoestra centraal. Nadat hij tien jaar lang van zijn eenzaamheid in de bergen had genoten, kreeg hij genoeg van zijn wijsheid. Zarathoestra begint zijn afdaling om de mensen zijn wijsheid over te brengen.²¹⁶ Nadat Zarathoestra van de berg was afgedaald, ontmoet hij in de bossen een heilige die nog niet heeft gehoord dat God dood is. Eenmaal aangekomen bij de volgende stad, was het druk op de markt omdat er een koorddanser zou zijn.²¹⁷ Zarathoestra sprak: *“Ik leer u de Übermensch. De mens is iets wat overwonnen moet worden. Wat hebt u gedaan om hem te overwinnen? Alle wezens tot nu toe hebben boven zichzelf uit geschapen: en u wilt de eb van die grote vloed zijn en nog liever naar het dier teruggaan dan de mens overwinnen? Wat is de aap voor de mens? Een voorwerp van spot of van pijnlijke schaamte. En precies dat moet de mens voor de Übermensch zijn: een voorwerp van spot of van pijnlijke schaamte. (...) Zie, ik leer u de Übermensch! De Übermensch is de zin van de aarde. Laat uw wil zeggen: ‘de Übermensch moet de zin van de aarde zijn!’”*²¹⁸ Zarathoestra legt uit dat nu God dood is, zondigen tegen de aarde het ergste is. Zarathoestra vervolgt zijn toespraak door het uur van de grote verachting te omschrijven als het grootste wat de mens nog mee kan maken. Dit is het moment waarop de mens walgt van zijn geluk, verstand en zijn deugd. Eenmaal aan het einde van zijn toespraak gekomen zegt Zarathoestra dat zelfs de zonde van de mens te wensen overlaat. Tot slot sprak Zarathoestra de woorden:

²¹² Friedrich Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, vertaald door Ria van Hengel (Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2016) 27.

²¹³ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 28.

²¹⁴ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 29.

²¹⁵ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 239.

²¹⁶ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 11-12.

²¹⁷ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 12-13.

²¹⁸ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 14.

“Waar is toch de bliksem die u met zijn tong zou moeten likken? Waar is de waanzin die u ingeprent zou moeten worden? Zie, ik leer u de Übermensch: hij is die bliksem, hij is die waanzin!”.²¹⁹ Het volk begreep het niet en moest om Zarathoestra lachen. Zarathoestra keek verwonderd en sprak: *“De mens is een koord, geknoopt tussen dier en Übermensch, - een koord boven de afgrond. Een gevaarlijke oversteek, een gevaarlijk op-weg-zijn, een gevaarlijk achterom-kijken, een gevaarlijk huiveren en blijven-staan. Wat groot is aan de mens, dat is dat hij een brug is en geen doel. Wat bemind kan worden aan de mens, dat is dat hij een overgang en een ondergang is.”*.²²⁰ Nietzsche ziet de mens als een soort tussenstadium. De zelf-overwinning van de mens is zowel een overgang als een ondergang. De Übermensch kan niet worden losgekoppeld van het concept zelf-overwinning. De mens is iets dat overwonnen moet worden om de Übermensch te worden. Zelf-overwinning is een wil tot macht.²²¹ Zelf-overwinning is een *“wil tot verwekken of streven naar het doel, naar wat hoger, verder, veelvuldiger is”*.²²² Uit deze zelf-overwinning ontstaan nieuwe waarden met een sterkere macht, die op zichzelf weer leidt tot nieuwe zelf-overwinning.²²³

Het lachende volk staat symbool voor het tegenovergestelde van de Übermensch, wat Nietzsche omschrijft als de ‘laatste mens’. De laatste mens conformeert zich, geniet van middelmatigheid en kan ermee leven om gelijk aan anderen te zijn.²²⁴ De laatste mensen denken dat ze geluk hebben uitgevonden. De schreeuwende menigte onderbrak de eerste woorden van Zarathoestra en ze vroegen om in de laatste mensen verandert te worden. Wat het gepeupel betreft mag hij de Übermensch houden. Zarathoestra voelt zich onbegrepen.²²⁵ De laatste mens begrijpt niets van geniale rusteloosheid en vindt het maar vermoeiend.²²⁶ Dromen van en streven naar grootsheid? Wat een elitair geneuzel. Ze geloven dat de toekomst voor sukkel is, niets meer dan een ‘misschien’ of een ‘wat als’. De laatste mens doet liever geen moeite en gebruikt liever iets van plastic om zijn tijd mee te verdoen. De geniale rusteloze walgt dan ook van het middelmatige gepeupel en probeert hier ver bij vandaan te blijven.

²¹⁹ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 15.

²²⁰ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 16.

²²¹ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 115-118.

²²² Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 117.

²²³ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 117.

²²⁴ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 18-20.

²²⁵ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 21.

²²⁶ Nietzsche, *Zo Sprak Zarathoestra*, 11-27.

Het gepeupel gelooft niet in hogere mensen. Zodra de hogere mensen tegen het gepeupel willen spreken, zal het gepeupel zeggen dat alle mensen gelijk zijn voor God. Maar God is gestorven. Nu is het de tijd voor de *Übermensch*.²²⁷ Niet de hogere mens, maar de *Übermensch* is voor Zarathoestra de eerste en de enige. Eerder zei Zarathoestra: “Nog nooit is er een *Übermensch* geweest. Naakt zag ik hen allebei, zowel de grootste als de kleinste mens: - Veel te veel lijken zij nog op elkaar. Voorwaar, ook de grootste vond ik – al te menselijk”.²²⁸ Zarathoestra roept de hogere mensen op om het geluk van de meesten te overwinnen. Ze mogen dan hogere mensen zijn, maar voor Zarathoestra zijn ze niet hoog en sterk genoeg.²²⁹ De hogere mensen zijn lange tijd het object van medelijden geweest. Iedere vorm van medelijden voor de hogere mens heeft inmiddels zijn laatste tijd wel gehad.²³⁰

Ook voor de hogere mens is geniale rusteloosheid niet weggelegd. Alhoewel ze het nut van geniale rusteloosheid begrijpen, zijn hogere mensen zich bewust van hun beperkingen en wachten ze liever op de *Übermensch*.²³¹ Als de hogere mens de kans krijgt doen ze zich graag voor als geniale rustelozen. Hogere mensen zijn mislukt en kunnen niet op hun eigen benen staan.²³² Ten onrechte worden hogere mensen bemint, vereerd en geïdealiseerd.²³³ Als je het aan de geniale rusteloze vraagt, verdient de hogere mens verachting omdat ze de mensheid zwak maken. In plaats van te onderzoeken wat mogelijk is om de weg te bereiden, houdt de hogere mens de geniale rustelozen tegen in hun transformatie. Dat maakt de hogere mensen gevaarlijk omdat ze met hun bekrompenheid de mensheid beroven van *Übermenschen* in wording. Geniale rusteloosheid verafschuwt daarom de hogere mens. De *Übermensch* is de belichaming van de geniale rusteloze. De geniaal rusteloze bezit een scheppende kracht en creativiteit om het toekomstige ideaalbeeld te realiseren. Dagelijks overwint hij zijn eigen obstakels om uiteindelijk te kunnen transformeren naar de *Übermensch*. Wat de ander daarvan denkt, is niet het probleem van de rusteloze.

De eeuwige wederkeer gaat ervan uit dat we hetzelfde leven, elke gebeurtenis en elke ervaring, zowel de strijd als de overwinning, eeuwig herhalen. Voor de geniale rustelozen is

²²⁷ Nietzsche, *Zo sprak Zarathoestra*, 287.

²²⁸ Nietzsche, *Zo sprak Zarathoestra*, 94.

²²⁹ Nietzsche, *Zo sprak Zarathoestra*, 288-289.

²³⁰ Nietzsche, *Zo sprak Zarathoestra*, 328.

²³¹ Nietzsche, *Zo sprak Zarathoestra*, 290-291.

²³² Nietzsche, *Zo sprak Zarathoestra*, 292-296.

²³³ Friedrich Nietzsche, *Voorbij goed en kwaad*, vertaald door Thomas Grafdijk (Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2015) 192-194.

dit een ultieme ervaring. Niet de hoop op glorie in een ander leven, maar de eeuwige wederkeer als een prikkel om uitmuntendheid na te streven. Een eeuwige herhaling van wat het bestaan in de huidige wereld inhoudt zorgt dat de geniale rusteloze continu het beste van zichzelf geeft. Daarom heeft de geniale rusteloze de meest hartstochtelijke liefde voor het leven nodig: “...op hoe goede voet zou je moeten staan met jezelf en het leven, om naar niets meer te verlangen dan naar deze uiteindelijk eeuwige bevestiging en bezegeling?”²³⁴ Het karakter van de geniale rusteloze is voortdurend in wording. Zelf-overwinning is iets waar de rusteloze blijvend naar streeft. Daarmee gepaard gaande risico's gaat de rusteloze niet uit de weg. Nietzsche zag gevaarlijk leven als het geheim, als grootste vruchtbaarheid van het bestaan.²³⁵ Door continu te streven naar uitmuntendheid werkt de rusteloze obsessief naar zijn doel. Uitmuntendheid als de derde toetsende voorwaarde, voedt de dagelijkse metamorfose en leidt de rusteloze uiteindelijk naar grootsheid.

De poëtische omschrijving en de door Nietzsche gebruikte symboliek laat veel ruimte voor interpretatie. Het ideaalbeeld van de *Übermensch* past bij uitstek bij mijn onderzoek omdat het de belichaming van geniale rusteloosheid is. De *Übermensch* biedt daarom meer mogelijkheden voor nadere invulling van 'geniale rusteloosheid'. Mede vanwege de door Nietzsche behandelde thematiek van de van externe dwang vrijgemaakte *Übermensch* en de apathische laatste mens die grootsheid heeft verbannen en zich overgeeft aan gemak, zie ik ruim voldoende aanknopingspunten en wilde ik de kritische lezer dit perspectief niet onthouden. Ik ben mij terdege bewust van het feit dat mijn summiere doch vrije en vrolijke interpretatie van de raadselachtige *Übermensch* enigszins beperkt kan overkomen, omdat ik mij ter afbakening slechts heb moeten richten op de invulling van de derde voorwaarde van geniale rusteloosheid. De relatie tussen de *Übermensch* en geniale rusteloosheid, twee idealen waar de 'gewone' mens naar zou moeten streven, biedt wat mij betreft ruimte voor vervolgonderzoek.

²³⁴ Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, 201-202.

²³⁵ Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, 167.

3.7 Zelfopoffering: rusteloosheid als noodzaak om jezelf te geven

Ondanks enkele vergeefse pogingen om wat structuur aan te brengen, blijft het leven van de rusteloze totaal uit balans. Misschien doelde Nietzsche hier ook op toen hij zei dat er chaos in ons moet zitten om een dansende ster te kunnen baren.²³⁶ Creativiteit helpt de rusteloze om obstakels te overwinnen die hem verder brengen, maar dit draagt een zekere vorm van lijden met zich mee die voor de rusteloze hoort bij de weg naar grootsheid. De definitie van grootsheid is volgens Nietzsche *amor fati*: “...dat je van niets wil dat het anders is”.²³⁷ Dat geldt ook voor elke mogelijke vorm van lijden. De geniaal rusteloze verwacht niets anders en heeft het proces volledig lief. Soms wordt de rusteloze echter geconfronteerd met zijn menselijkheid en kan het lijden ervaren worden als een zware last. Dit weerhoudt de rusteloze niet om met grote toewijding en tomeloze inzet door te gaan. De rusteloze offert (delen van) zichzelf op om de droom te realiseren. Een dergelijke vorm van opoffering is ook te zien in de eerste gedaantewisseling van de kameel. Zelfopoffering ten gunste van de mensheid is voor de rusteloze onontkoombaar: “Ik heb hen lief die niet pas achter de sterren een reden zoeken om onder te gaan en offer te zijn: maar die zich offeren aan de aarde, opdat de aarde ooit van de *Übermensch* wordt.”²³⁸

Een soortgelijke gedachte van zelfopoffering is terug te vinden bij Schindler, die schrijft dat God zijn eigen verlangen in ons heeft gecreëerd en dat rusteloosheid daar onderdeel van is. Rusteloosheid dient daarom niet uitsluitend te worden beschouwd als een verlangen om iets te krijgen, maar tegelijkertijd ook als een verlangen om iets te geven.²³⁹ Het offer van Jezus (die zichzelf aan de mensheid gaf) is volgens Schindler het beste voorbeeld van goddelijke rusteloosheid.²⁴⁰ Deze vergelijking lijkt op het eerste gezicht onlogisch. Echter, Nietzsche heeft bij het creëren van het personage Zarathoestra duidelijk inspiratie gevonden in de Bijbelse Jezus. Het offeren van jezelf klinkt abstract. Jezelf geven aan de mensheid maakt het tastbaar.

²³⁶ Nietzsche, *Zo sprak Zarathoestra*, 18.

²³⁷ Nietzsche, *Ecce Homo*, 54.

²³⁸ Nietzsche, *Zo sprak Zarathoestra*, 16.

²³⁹ D.C. Schindler, “Restlessness as an image of God,” *Communio: International Catholic Review* 34 (2007): 21-23.

²⁴⁰ Schindler, “Restlessness as an image of God,” 25.

Toch is dat wat de geniaal rusteloze in essentie doet: hij geeft hetgeen hij de mensheid te bieden heeft en stelt zichzelf volledig in dienst van zijn missie. Daarom is zelfopoffering de vierde voorwaarde van geniale rusteloosheid.

3.8 Enkele gedaanten van geniale rusteloosheid in de hedendaagse cultuur

“No, it’s not dissatisfaction that inspires me to tinker with my songs, it’s just restlessness.” **Andrew Bird**

Beethoven – Negende Symfonie in d mineur (opus 125)

Beethoven is een van de grootste componisten. Hij was in staat om een ongekenne diepgang te creëren. Beethoven koos voor een onconventionele aanpak. Geïnspireerd door grote bijeenkomsten die Beethoven heeft bijgewoond tijdens de Franse Revolutie, besloot hij om de orkestindeling aan te passen door veel meer strijkers toe te voegen. Vanwege zijn fascinatie voor koperblazers werden deze voor het eerst in de klassieke muziekgeschiedenis zo massaal toegevoegd aan het symfonieorkest. Daarom was Beethoven in staat om een bombastisch en groots geluid neer te zetten. Het hoogtepunt van dit bombastische geluid komt tot een climax in de finale van de negende symfonie.²⁴¹ Met de hedendaagse medische kennis over gehoorschade na langdurige blootstelling aan harde geluiden, heeft deze aanpak ongetwijfeld bijgedragen aan zijn doofheid omstreeks 1801. Op een gegeven moment raakte Beethoven volledig uitgeput en raakte hij in een emotionele impasse.²⁴² Na de eerste tekenen van doofheid ging hij onverminderd op heroïsche wijze door met muziek maken.²⁴³ Hieronder volgt een analyse van zijn meesterwerk.

²⁴¹ Lewis Lockwood, *Beethoven: The Music and the Life* (New York: W.W. Norton & Company, 2003), 381.

²⁴² Lockwood, *Beethoven: The Music and the Life*, 178.

²⁴³ Lockwood, *Beethoven: The Music and the Life*, 178.

Waar de *Übermensch* de belichaming is van geniale rusteloze, zou de negende symfonie van Beethoven als een *soundtrack* onder een film over geniale rusteloosheid geplaatst kunnen worden. De negende symfonie in d mineur, opus 125, is in 1824 na acht jaar door Beethoven voltooid.²⁴⁴ De symfonie bestaat uit vier delen waarbij elk deel een van de toetsende voorwaarden representeert. Deel 1, het *allegro*, vangt aan met een helderheid die de toon zet en richting geeft aan de symfonie. Al vrij snel neemt een explosief thema het over en introduceert Beethoven met precisie een voortdurende stroom aan klanken. Maat na maat word je langzaam in het stuk gezogen en kun je niet meer loslaten. De doelgerichtheid van het eerste deel, maakt plaats voor obsessie. Deel 2, het *molto vivace*, begint met een felle gecontroleerde bezetenheid. Mocht je na deel 1 nog los kunnen laten, dat is zinloos. Het *vivace* grijpt je weer vast om je vervolgens weer naar je stoel te sleuren. Een onvermoeibare energie komt als een muur op je af. De stuwende strijkers halverwege blijven op je inbeuken. Voor twijfel is er geen plaats. Aan het einde spat de obsessie met het slotakkoord uit de luidsprekers om plaats te maken voor uitmuntendheid. Geniale rusteloosheid vervolgt met het derde deel, het *adagio molto e cantabile*. Hier volgt een verplichte rust om op krachten te komen voor het laatste deel. Met zwoele omzwervingen is het tempo wat langzamer dan in de eerste twee delen. Toch verraadt het ingebouwde crescendo een zekere ontevredenheid. Na ongeveer 10 minuten kondigen de trompetten een aanstaande verandering aan en wordt de aandacht opgeëist voor de wederkeer van de rusteloosheid. De violen 'blazen' langzaam de aftocht en benadrukken en forceren innovatief een opening voor het vierde deel. Het *presto* is de finale van de negende symfonie waar alle voorwaarden bij elkaar komen omdat de vierde voorwaarde zichzelf opoffert. De imaginaire hoofdpersoon wordt voortgedreven door het onheilspellende thema op de contrabas afgewisseld met obsessieve fluiten en uitmuntende violen. Alles beweegt zich in perfecte harmonie voort terwijl de geniale rusteloze zichzelf met ongekende energie doorgaat om te worden toegezongen door een gigantisch koor met het bekende lied *Ode an die Freude*.²⁴⁵ Het koor begint te zingen: "*Freude, schöner Götterfunken*". Daarna is het nagenoeg onmogelijk om in woorden uit te drukken wat er gebeurt. Tegelijkertijd lopen er twee contrasterende secties met verschillende stijlen door elkaar heen om middels contrapunt²⁴⁶ weer bij elkaar komen.

²⁴⁴ https://open.spotify.com/album/3PFXzb8ySwZMDjvD25c6Bt?si=OZd5eZu_SICtzWsRGOZc4A.

²⁴⁵ Lockwood, *Beethoven: The Music and the Life*, 358

²⁴⁶ Een begrip in de muziektheorie die het verband tussen twee (onafhankelijke) 'stemmen' (oftewel melodieën) weergeeft.

Aan het begin van de 19^e eeuw was er onbegrip hoe een genie als Beethoven zo een smakeloze en eenvoudige melodie kon gebruiken. Pas veel later werd de negende symfonie erkend als meesterwerk omdat een groter publiek de complexiteit van de concepten kon begrijpen.²⁴⁷

Door creativiteit het onzichtbare van het zichtbare zichtbaar maken

De eindeloze pogingen van Cézanne om de *Mont Sainte-Victoire* te schilderen kan gezien worden als een uiting van rusteloosheid en het verlangen om iets vast te leggen wat er straks niet meer is.²⁴⁸ Hetzelfde zou gezegd kunnen worden over van Gogh's zonnebloemen, de waterlelies van Monet en de ballerina's van Degas. De gemeenschappelijke deler is niet de fixatie om het object naar keuze zo perfect mogelijk weer te geven. De impressionisten probeerden door hun creativiteit het onzichtbare van het zichtbare zichtbaar te maken. Ze brengen niet alleen perceptuele dubbelzinnigheden, de vragende blik van dingen en de ritmische resonanties tussen verschillende kleuren en materiële elementen samen tot een eenheid in een compositie van naast elkaar geplaatste verschijningen. Nee! Deze personen schilderen ook de omstandigheden van deze verschijningen die doorgaans over het hoofd worden gezien, zoals: licht, schaduw, reflecties en lege ruimtes. Ze maken zichtbaar wat zich achter de zichtbare dingen bevindt en erdoor wordt gemaskeerd. Ze schilderen hoe dingen die worden gezien aanvoelen als ze worden aangeraakt. Niet het idee van de berg is relevant, maar het idee van licht, schaduw en kleur. Het kunnen laten zien van witte sneeuw zonder de kleur wit. Het aanzicht van de berg blijven veranderen met het veranderen van het licht. De constante zoektocht naar het weergeven van de perfecte werkelijkheid van de schilder is een vorm van geniale rusteloosheid.

Picasso – Les Demoiselles d'Avignon

Het kubisme van Picasso transformeerde de kunstwereld. Met deze experimentele manier van schilderen stopte Picasso met het imiteren van vormen. Hij probeerde door analogie een vorm te benaderen zoals de natuur verticale lijnen tegenover horizontale lijnen stelt.²⁴⁹ Deze innovatieve benadering is heel zichtbaar in het schilderij 'Les Demoiselles d'Avignon' (1907). Het schilderij toont vijf prostituees die de toeschouwer aanstaren. De lichamen van de

²⁴⁷ Lockwood, *Beethoven: The Music and the Life*, 381.

²⁴⁸ Prins, *Uit Verveling*, 350.

²⁴⁹ Clement Greenberg, *Art and Culture – critical essays* (Boston: Beacon Press, 1989), 127.

prostituees zijn geschilderd met contrasterende vormen en kleuren. Sommige prostituees dragen opvallende Afrikaanse maskers. Er gaat een zekere wreedheid en geweld vanuit.²⁵⁰

Picasso wordt omschreven als een wonderkind en een genie.²⁵¹ Van jongs af aan was hij een getalenteerd kunstenaar en ging hij dwangmatig te werk. Zijn academische werk was buitengewoon goed. Zijn schetsen daarentegen zijn volgens kunsthistorici soms problematisch en zelfs enigszins slordig qua uitvoering.²⁵² Traditionele perspectieven werden door Picasso continu uitgedaagd. Zijn zoektocht kende geen grenzen en zijn experimenten waren enorm inventief. Picasso was gedreven en onvermoeibaar.²⁵³ Zijn gedrevenheid en constante zoektocht naar de perfecte combinatie van vormen, stijlen en technieken.²⁵⁴ Hij beschouwde zijn werk als heilig en deed er alles aan om zijn fysieke en mentale energie te richten op expressie en emotionele diepte.²⁵⁵ Het werk van Picasso kent vele opeenvolgende offers. Zwaar getraumatiseerd door de dood van zijn zevenjarige zusje Conchita en een moeizame relatie met zijn vader (van wie hij het vak heeft geleerd), zorgden ervoor dat Picasso menselijke relaties moeilijk vond. Hij leed eronder en liet relaties omwille van zijn werk vaak overgaan.²⁵⁶ De bezetenheid waarmee hij te werk ging zijn ongekend. Ondanks het gebrek aan controle over zichzelf, hield hij een obsessie om kunst te blijven maken. Gedurende zijn leven heeft Picasso een enorme artistieke ontwikkeling doorgemaakt en bleef hij zijn werkwijze perfectioneren. Zijn voortdurende stroom creatieve energie heeft onder andere bij zijn overlijden geleid tot een nalatenschap met meer dan 45.000 onverkochte kunstwerken.²⁵⁷

Beatles – Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band (1967)

The Beatles waren gefascineerd door de technologische mogelijkheden in de jaren '60. Met geavanceerde geluidsopname-apparatuur was het voor het eerst in de muziekgeschiedenis mogelijk voor componisten om 'auditief' te schilderen. Schilders konden al honderden jaren op canvas schilderen om hun ideeën uit hun hoofd op het schilderdoek te krijgen om het aan het publiek over te kunnen brengen. Componisten konden slechts een idee op bladmuziek uitwerken, maar waren altijd afhankelijk van orkesten om het werk uit te voeren. Dit is om

²⁵⁰ John Richardson, *A Life of Picasso, volume I – 1881-1906* (New York, Random House, 1991), 393.

²⁵¹ Richardson, *A Life of Picasso*, 29.

²⁵² Richardson, *A Life of Picasso*, 45-46.

²⁵³ Richardson, *A Life of Picasso*, 7.

²⁵⁴ Richardson, *A Life of Picasso*, 229.

²⁵⁵ Richardson, *A Life of Picasso*, 325.

²⁵⁶ Richardson, *A Life of Picasso*, 51.

²⁵⁷ Richardson, *A Life of Picasso*, 441.

twee redenen problematisch. Ten eerste, er kan nooit met zekerheid worden vastgesteld hoe een compositie klonk tijdens het leven van de componist. De tweede reden is dat een componist (dood of levend) altijd afhankelijk is van de vaardigheden van de individuele muzikanten om de compositie uit te voeren. Het publiek krijgt daarom altijd een interpretatie van de compositie te horen en nooit de echte versie zoals de componist het bedoeld heeft. In zekere zin is moderne studioteknik te omschrijven als een leeg canvas waar componisten en muzikanten nauwkeurig hun ideeën kunnen uitwerken om het vervolgens, op vergelijkbare wijze als schilders, exact zoals zij het 'hoorden' aan het grote publiek te demonstreren.

De bekendheid van *The Beatles* zorgde ervoor dat ze van de platenmaatschappij bijna ongelimiteerd budget kregen om opnames te maken en in de studio te experimenteren. Een bekend voorbeeld van een studio-experiment is de John Lennons zangpartij op het liedje *Yellow Submarine*.²⁵⁸ Lennon wilde per sé simuleren dat er vanuit een onderzeeboot gezongen werd. Het opnemen van geluid onder water is vanwege de elektriciteit niet zonder risico, omdat een microfoon 48V fantoomvoeding krijgt. Uiteindelijk is de microfoon in een condoom gestopt en te water gelaten, zodat John Lennon in een aquarium veilig onder water kon zingen.²⁵⁹ Nadat *The Beatles* in 1966 besloten om voorlopig geen tournees meer te organiseren omdat dit weinig meer met muziek te maken had, zijn ze zich volledig gaan richten op studioproducties met diverse meesterwerken als gevolg. *The Beatles* bleven voortdurend zoeken naar nieuwe geluiden.

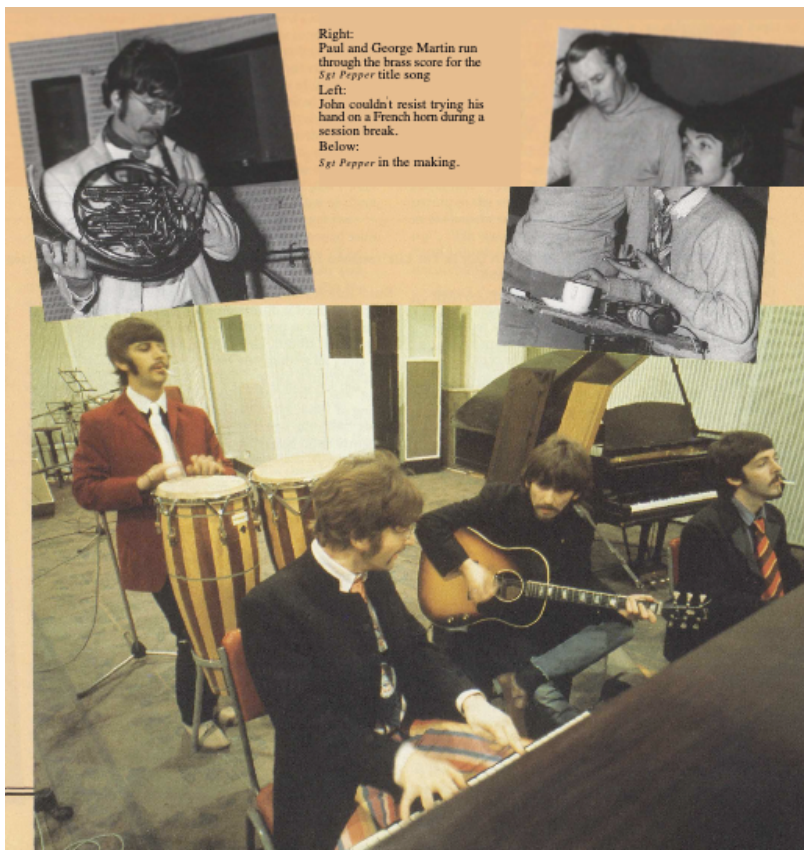
Het album *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band* (1967)²⁶⁰ van *The Beatles* is een gedaante van geniale rusteloosheid. Het achtste album van *The Beatles* is een van de eerste conceptalbums. De liedjes op een conceptalbum kunnen niet als losse singles worden gezien, maar als onderdeel van het gehele album. Een conceptalbum, inclusief het bijbehorende boekje/hoesje, vertelt als compleet kunstwerk een eigen verhaal. Bekende conceptalbums zijn bijvoorbeeld *Tommy* (1969, *The Who*), *Dark Side Of The Moon* (1973, *Pink Floyd*) en *The Lamb Lies Down on Broadway* (1974, *Genesis*). *Sgt. Pepper* sloeg in als een bom bij het grote publiek en heeft een enorme invloed gehad op de popcultuur.

²⁵⁸ <https://open.spotify.com/track/3oEo8Pqm5IAi8wQfCl5BpR?si=0f23e49103c94a40>.

²⁵⁹ Dit volgt uit mijn aantekeningen voor het vak Studio Techniek tijdens mijn studie aan het Koninklijk Conservatorium in Den Haag.

²⁶⁰ <https://open.spotify.com/album/6QaVfG1pHY11z15ZxkvVDW?si=UyB53VxQSSOcLsIHQxIE0w>.

Er is veel te zeggen over de innovatieve liedjes die op het album staan. Toch hoop ik dat de lezer het album, met de toetsende voorwaarden in het achterhoofd, aanzet om de mysteries van *Sgt. Pepper* te ontrafelen. Vanwege de experimentele benadering, de vastberadenheid waarmee obstakels overwonnen werden, geobsedeerde zoektocht naar nieuw geluid, is in ieder geval voldaan aan de eerste drie voorwaarden van geniale rusteloosheid. Het experimenteren ging gepaard met veel LSD-gebruik. Daarmee is eveneens aan de vierde voorwaarde voldaan.²⁶¹

Afbeelding: een moment tijdens de opname van Sgt. Pepper

²⁶¹ Ian MacDonald, *Revolution in the Head* (Chicago: Chicago Review Press, 2007), 176.

Korte reflectie

Met bovenstaande gedaanten van geniale rusteloosheid heb ik geïllustreerd hoe rusteloosheid een positief fenomeen kan zijn. Bewust heb ik op verschillende manieren de toetsende voorwaarden toegepast op zowel kunstenaars als kunstwerken. Daarbij heb ik gepoogd om de juiste woorden te vinden om de kunstwerken en kunstenaars zo nauwkeurig mogelijk te omschrijven voordat ik begon met het toepassen van de toetsende voorwaarden. Ik hoop dat deze voorbeelden de lezer uiteindelijk hebben overtuigd dat de mensheid meer geniale rusteloosheid nodig heeft.

“I believe that curiosity, wonder and passion are defining qualities of imaginative minds and great teachers; that restlessness and discontent are vital things; and that intense experience suffering instruct us in ways that less intense emotions can never do.”

Kay Redfield Jamison

Hoofdstuk 4 Conclusie

“I’ve never been a frustrated person because I learnt at a very young age that the frustration I had inside of me had to do with creativity and the ability to transform that into action. I realized very early my restlessness had to be channeled into things I could do.” **Johan Renck**

Rusteloosheid zit in iedereen. Veel mensen hebben het gevoel dat ze voortdurend in beweging zijn en geen rust kunnen vinden. Rusteloosheid is niet alleen kenmerkend voor ons huidige tijdperk. De Bijbelse Joodse filosofie wijst de zonde aan als oorzaak van rusteloosheid. Vanwege de zonde kunnen we geen rust vinden in God. Volgens Plato zit de ziel gevangen in ons lichaam. Het terugkeren van de ziel naar de Ideeënwereld is het aardse doel in dit leven. De hartstochten, waar rusteloosheid geïncorporeerd is, houden de ziel hierin tegen. Het Stoïcijnse ideaal is een vrijheid van hartstochten (*apatheia*). De oplossing van rusteloosheid ligt in de mens zelf. Een gezonde staat van de ziel is haalbaar als onze emoties geordend zijn. Augustinus schrijft dat ons hart onrustig is en alleen rust kan vinden in God. Volgens middeleeuwse denkers was Christelijke ascese een oplossing voor rusteloosheid, omdat het een verlangen vervult door de betekenis ervan te onthullen. In de middeleeuwen vindt rusteloosheid verlossing in God. In de vroegmoderne tijd zet Pascal een belangrijke stap door de menselijke natuur zonder God te omschrijven als onrustig, verstrooid en verveeld. Tegelijkertijd is er ook een seculiere manier van denken waar te nemen. Hobbes dacht ook na over de menselijke natuur en kwam tot de conclusie dat onze natuurtoestand is als een oorlog van allen tegen allen. Het verlangen om rust te vinden wordt afhankelijk van de hoeveelheid macht die we verworven hebben. In de moderne tijd stelt Rousseau dat onze innerlijke verdeeldheid de oorzaak van rusteloosheid is. Rust kan gevonden worden door ons volledig aan iets over te geven. Uit deze historische impressie volgt dat rusteloosheid in de westerse geschiedenis vooral een religieus thema is.

Met de dood van God, is rusteloosheid als religieus thema onhoudbaar geworden. De ellende van de mens zonder God wordt een harde realiteit. Ieder doel ontbreekt en we blijven leeg achter met onze onrust, verstrooiing en verveling. Verveling bestaat volgens Prins uit een onaangenaam gevoel van leegte, een eigenaardige onrust en een zucht naar verstrooiing. Vanwege de zinloosheid van het leven verdwijnen rusteloosheid en afleiding naar de achtergrond en treedt verveling, de onuitstaanbaarheid van het voortdurende nu, op de voorgrond. Heidegger benoemt verschillende soorten alledaagse verveling, namelijk: 'verveeld zijn door iets' (een vervelend boek), 'het verdrijven van de tijd' (het verzet tegen verveling door het zoeken naar afleiding) en 'het tijdverdrijf' (het voorbijvliegen van de tijd terwijl er aangename gebeurtenissen over ons heenkomen). Deze gedaanten van verveling zijn gefundeerd in diepe verveling. Diepe verveling laat zien wat in de meer oppervlakkige vormen van verveling verhuld blijft. In deze vorm komt het menselijk bestaan in een impasse. Tijd is niet meer te verdrijven, tijdverdrijf is onmogelijk en een algehele onverschilligheid heeft zich aangediend. In ultieme zin is diepe verveling een impasse die kan omslaan in een verstilling. Nijhoff omschrijft de ontstane stilte als een soort waarin dingen worden gehoord die het oor nog nimmer vernam. Verstilling biedt ons de gelegenheid om de concrete eindigheid van de dingen te ervaren. Door de verstilling wordt de wereld een universum van perspectieven, maar verstilling kan plaatsmaken voor geniale rusteloosheid!

Met geniale rusteloosheid is rusteloosheid een positief fenomeen. De koppeling van genialiteit aan rusteloosheid scheidt de meest positieve betekenis van rusteloosheid. Om het begrip geniale rusteloosheid nader te duiden heb ik een niet-limitatieve opsomming van vier toetsende voorwaarden geformuleerd, namelijk: doelgerichtheid, geobsedeerd, uitmuntendheid en zelfopoffering. Met extreme doelgerichtheid is de geniale rusteloze uitsluitend obsessief bezig. Rusteloosheid zorgt voor een brandend verlangen waardoor de geniale rusteloze aan niets anders meer denkt. Deze obsessie is de levensader van de geniale rusteloze. Uitmuntendheid voedt de dagelijkse metamorfose en leidt de geniale rusteloze uiteindelijk naar grootsheid. Om grootsheid te bereiken is het nodig om offers te brengen. Het ultieme offer van de geniale rusteloze is het geven van zichzelf. De gedaanten van geniale rusteloosheid illustreren en benadrukken hoe rusteloosheid een positief fenomeen is.

Deze conclusie kan helaas niet ieder moreel, ethisch of juridisch probleem wegnemen. In de huidige opzet bieden de niet-limitatieve toetsende voorwaarden onbedoeld ruimte om te beargumenteren dat een moreel verwerpelijk persoon geniaal rusteloos is. Dat is een onwenselijke situatie omdat dit naar mijn idee niet past bij een positief fenomeen. Bij het schrijven van dit betoog heb ik dan ook geworsteld met extreme voorbeelden van geniale rusteloosheid. Pogingen om een oplossing te vinden voor extreme individuele voorbeelden door het toevoegen van extra voorwaarden leiden weer tot nieuwe problemen.

Het is bijvoorbeeld onvoldoende om te stellen dat geniale rusteloosheid alleen mogelijk is binnen de grenzen van het recht. Hitler is immers op democratische wijze aan de macht gekomen en heeft in 1935 de rassenwetten van Neurenberg ingevoerd. Hitlers 'definitieve oplossing voor het Jodenvraagstuk' had een juridische basis en de genocide op het Joodse volk vond plaats binnen de grenzen van het positief recht. Destijds vond men dit al onacceptabel. Daarom ontstond na de Tweede Wereldoorlog een academische discussie over de relatie tussen het natuurrecht (een universeel geldend hoger recht) en het rechtspositivisme (door mensen gecreëerd geldend recht). Vandaag de dag is dit debat nog steeds relevant. Zo wordt er bijvoorbeeld bij het opeisen van een aanslag door terroristen gewezen op de onrechtvaardigheid van het geldende recht en beroepen ze zich op een hoger recht.

Geniale rusteloosheid kan ook tot ethische dilemma's leiden. Het toevoegen van een morele voorwaarde aan geniale rusteloosheid levert eveneens nieuwe problemen op. Wie bepaalt wat positief is? Wanneer is iets goed voor de mensheid? Moet de wil van de geniale rusteloosheid zekerheidshalve ondergeschikt worden aan de algemene wil? Wat is dan het algemeen belang? Dergelijke terminologie wordt ook door tirannen gebruikt. Een moreel verwerpelijk persoon zal geneigd zijn om ten koste van andere mensen te handelen en dit op wat voor manier dan ook proberen te rechtvaardigen. Hierdoor ontstaat het risico dat geniale rusteloosheid vervalt tot barbaarse rusteloosheid.

In dit onderzoek staat het individuele perspectief centraal. Een constructieve vorm van geniale rusteloosheid die op persoonlijk niveau leidt tot grootsheid en op maatschappelijk niveau tot innovatie en doorbraken. Naarmate geniale rusteloosheid op persoonlijk niveau langzaam de norm zou worden, kunnen er op maatschappelijke niveau misschien ongewenste neveneffecten ontstaan. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat er een kloof ontstaat tussen geniaal

rustelozen en niet-geniaal rustelozen omdat de laatste groep steeds meer achteropraakt doordat ze om welke reden dan ook niet mee kunnen komen. Daarnaast zijn er ook scenario's voor te stellen waarin er meer gezondheidsproblemen optreden voor geniaal rustelozen omdat het lichaam in tegenstelling tot de geest minder sterkt blijkt te zijn. Hoe zou Nederland eruitzien als er bijna 18 miljoen geniaal rustelozen leven? Wat zou dat doen met de zorg of met de algehele volksgezondheid? Wat betekent dit voor de sociale cohesie? Wat zijn de economische consequenties? Speelt de overheid dan nog steeds dezelfde rol of wordt deze rol groter/kleiner? Wat zijn de gevolgen voor de wetenschap? Welke resultaten zouden we kunnen verwachten voor de grote problemen van de 21^e eeuw op het gebied van klimaat, energie en nieuwe technologie? Wat is het effect op globale (gewapende) conflicten?

De idealistische reis van geniale rusteloosheid is pas begonnen. Onderweg zal het denken over geniale rusteloosheid nog diverse uitdagingen ontmoeten. In de nabije toekomst hoop ik een boek te schrijven waarin ik uitgebreid de mogelijke nadelen en gevolgen van geniale rusteloosheid zal uitwerken. Dit biedt eveneens een kans om mij te wagen aan meer controversiële en prikkelende gedaanten van geniale rusteloosheid.

Het doel van mijn onderzoek is om te beargumenteren dat het noodzakelijk is om onze kijk op rusteloosheid te veranderen door het te beschouwen als een positief concept, als motor die mensen verder brengt. Rusteloosheid is geen probleem, maar juist een kans op grootsheid. De mensheid staat in de 21^e eeuw voor grote uitdagingen. Als een steeds groter wordende groep mensen voor veel tijdrovende taken in een hoog tempo overbodig wordt door innovatieve technologische toepassingen, dan ontstaat er veel extra tijd die ons in staat stelt om nieuwe kansen te benutten en ons mateloos over te geven aan geniale rusteloosheid. Geniaal rusteloze mensen die zichzelf opofferen en doelgericht, geobsedeerd, en uitmuntend werken aan oplossingen, zijn hard nodig om de mensheid door de 21^e eeuw te leiden. Geniale rusteloosheid is de enige weg vooruit. Mijn hart is rusteloos en dat is maar goed ook!

“Ik ben geen mens, ik ben dynamiet.”

Friedrich Nietzsche²⁶²

²⁶² Nietzsche, *Ecce homo*, 127.

Literatuurlijst

- Anderson, Kirstie N. & Andrew J. Bradley. "Sleep disturbance in mental health problems and neurodegenerative disease." *Nature and Science of Sleep*, volume 5 (2013): 61-75.
- Augustine. *Confessions*, translated and edited by Albert C. Outler.
- Augustinus. *Belijdenissen*, ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Wim Sleddens. Eindhoven: DAMON, 2017.
- Billington, Ray. *Understanding Eastern Philosophy*. New York: Routledge, 1997.
- Bregman, Rutger. *Morele ambitie*. De Correspondent, 2024.
- Busch, Peter. "Modern Restlessness, from Hobbes to Augustine." *Religions* 6 (2015). Doi: 10.3390/rel6020626.
- Buswell, Robert E. Jr., Robert M. Gimello. *Paths To Liberation, the mār̄ga and its transformations in buddhist thought*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1992.
- Clarke, Kevin M. *The Seven Deadly Sins*. Washington: The Catholic University of America Press, 2018.
- Coornhert, D.V. *Op zoek naar het hoogste goed*. Baarn: Ambo, 1987.
- Devisch, Ignaas. *Rusteloosheid*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2016.
- Eastwood, John D. "The Unengaged Mind: Defining Boredom in Terms of Attention." *Perspectives on Psychological Science*, volume 7 issue 5 (2012): 482-495.
<https://doi.org/10.1177/174569161245604>.
- Fagerberg, David W. *On Liturgical Asceticism*. Washington: The Catholic University Of America Press, 2013.
- Furlong F.W. "Possible Psychiatric Significance of Excessive Coffee Consumption." *Canadian Psychiatric Association Journal*, volume 20 issue 8 (1975): 578.
<https://doi.org/10.1177/070674377502000804>.
- Galvin, Kathleen T. *Routledge Handbook of Well-Being*. New York: Routledge, 2018.
- Garhammer, M. "Pace of life and enjoyment of life." *Journal of Happiness Studies* (2002): 217-256.
- Gethin, Rupert. *The Foundations of Buddhism*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Gilson, Etienne. *The Spirit of Medieval Philosophy, Gifford Lectures 1931-1932*, translated by A.H.C. Downes. New York: Charles Scribner's Sons, 1940.
- Gowans, Christopher W. *Philosophy of the Buddha*. New York: Routledge, 2003.
- Greenberg, Clement. *Art and Culture – critical essays*. Boston: Beacon Press, 1989.
- Harvey, Peter. *An Introduction To Buddhism, teachings, history and practices*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Hobbes, T. *Leviathan*. London: Penguin Books, 1985.
- Jacob, Margaret C. *The Secular Enlightenment*. Princeton: Princeton University Press, 2019.

- Jenkins, Donald H. "Substance abuse and withdrawal in the intensive care unit: contemporary issues." *Surgical Clinics of North America* volume 80 issue 3 (2000): 1033-1053. [https://doi.org/10.1016/S0039-6109\(05\)70112-2](https://doi.org/10.1016/S0039-6109(05)70112-2).
- Josephson-Storm, Jason A. *The Myth of Disenchantment – magic, modernity, and the birth of the human sciences*. Chicago: The University of Chicago Press, 2017.
- Leifer, Ron. *The Happiness Project*. New York: Snow Lion Publications, 1997.
- Loeb, Paul S. "Finding the Übermensch in Nietzsche's Genealogy of Morality." *Journal of Nietzsche Studies* 30 (2005): 70-101. <https://doi.org/10.1353/nie.2005.0013>.
- Lockwood, Lewis. *Beethoven: The Music and the Life*. New York: W.W. Norton & Company, 2003.
- Long, A.A. "Aristotle's legacy to stoic ethics." *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 15, Issue 1 (December 1968): 72–85. <https://doi.org/10.1111/j.2041-5370.1968.tb00064.x>.
- MacDonald, Ian. *Revolution in the Head*. Chicago: Chicago Review Press, 2007.
- Matsubara, Takeo, Keisuke Suzuki, Hiroaki Fujita, Yuji Watanabe, Hirotaka Sakuramoto, Masanori Matsubara, Hoichi Hirata. "Restless legs syndrome, leg motor restlessness and their variants in patients with Parkinson's disease and related disorders." *Journal of the Neurological Sciences*, volume 393 issue 15 (2018): 51-57. <https://doi.org/10.1016/j.jns.2018.08.007>.
- Mohney, Lindsay, Bruno S. Subbarao, Blessen C. Eapen. "Agitation and restlessness." *Brain Injury Medicine* (2021): 252-257. <https://doi.org/10.1016/B978-0-323-65385-5.00045-7>.
- Montaigne, M.E. de. *Essays*, vertaald door Frank de Graaff. Amsterdam: Boom, 1993.
- Muchembled, R. *De uitvinding van de modern mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse revolutie*, vertaald door Rosalie Siblesz en Tess Visser. Amsterdam: Contact, 1991.
- Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap. *Nieuwe Bijbelvertaling*. Heereveen: Uitgeverij Jongbloed, 2004.
- Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap. *Bijbel in Gewone Taal*. Haarlem: Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, 2018.
- Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap. *Nieuwe Bijbelvertaling 2021 (NVB2021)*. Haarlem: Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, 2021.
- Nguyen, Joseph H. *Apatheia in the Christian Tradition, an ancient spirituality and its contemporary relevance*. Oregon: Cascade Books, 2018.
- Nietzsche, Friedrich. *De Vrolijke Wetenschap*, vertaald door: Pé Hawinkels. Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 1999.
- Nietzsche, Friedrich. *Ecce Homo*, vertaald door Pé Hawinkels. Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2000.

- Nietzsche, Friedrich. *Menselijk, al te menselijk*, vertaald door Thomas Graftdijk. Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2000.
- Nietzsche, Friedrich. *Vorbij goed en kwaad*, vertaald door Thomas Graftdijk. Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2015.
- Nietzsche, Friedrich. *Zo Sprak Zarathoestra*, vertaald door Ria van Hengel. Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2018.
- Ohayon, Maurice M., Thomas Roth. "Prevalence of restless legs syndrome and periodic limb movement disorder in the general population." *Journal of Psychosomatic Research*, volume 53 issue 1 (2002): 547-554. [https://doi.org/10.1016/S0022-3999\(02\)00443-9](https://doi.org/10.1016/S0022-3999(02)00443-9).
- Olson, Roger E. *The Essentials of Christian Thought, Seeing Reality Through The Biblical Story*. Michigan: Zondervan, 2017.
- Origo, I. *De koopman van Prato*, vertaald door Koen van Gulik. Amsterdam: Contact, 1985.
- Pascal, Blaise. *Gedachten*, ingeleid, vertaald en uitgelegd door J.A.C. Lenders. Utrecht: Spectrum, 1963.
- Pascal, Blaise. *Pensées and other writings*, translated by Honor Levi. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Paul, M.J., G. van den Brink en J.C. Bette. "Bijbelcommentaar Psalmen I." in: *Studiebijbel Oude Testament, deel 7*. Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2010.
- Perminder Sachdev & Jane Kruk. "Restlessness: the anatomy of a neuropsychiatric symptom." *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, volume 30 issue 1 (1996): 38-53.
- Pessoa, F. *Het boek der rusteloosheid*, vertaald door Harrie Lemmens. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2005.
- Pigliucci, Massimo. "Apatheia and the Stoic Treatment of Emotions." *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Geraadpleegd op 6 mei, 2024. <https://iep.utm.edu/stoicism/#H4>.
- Plaisier, A.J. *De Mens in het geding, een kritische vergelijking tussen Pascal en Nietzsche*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1996.
- Plato. *Plato Complete Works*, edited with introduction by John M. Cooper. Cambridge: Hackett Publishing Company, 1997.
- Prins, Awee. *Uit verveling*. Kampen: Uitgeverij Klement, 2007.
- Redfield Jamison, Kay. *Touched with Fire – manic-depressive illness and the artistic temperament*. New York: Simon & Schuster, 1993.
- Redfield Jamison, Kay. *An Unquiet Mind – a memoir of moods and madness*. New York: Vintage Books, 1996.
- Rhys Davids, T.W., William Stede. *Pāli-English Dictionary*. London: Forgotten Books, 2018.
- Richardson, John. *A Life of Picasso, volume I – 1881-1906*. New York, Random House, 1991.

- Rosa, Hartmut. *Social Acceleration: A New Theory Of Modernity*, translated by Jonathan Trejo-Mathys. New York: Columbia University Press, 2013.
- Rousseau, J.J. *Bekentenissen*, vertaald door Leo van Maris. Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Genneep, 2008.
- Russel, S. & P. Norvig, *Artificial Intelligence: a modern approach*. London: Pearson, 2020.
- Saddhatissa, H. *The Sutta-Nipāta*. New York: RoutledgeCurzon, 1998.
- Schindler, D.C. "Restlessness as an image of God." *Communio: International Catholic Review* 34 (Summer 2007).
- Schwab, Klaus. *The Fourth Industrial Revolution*. Geneva: World Economic Forum, 2016.
- Sloterdijk, Peter. *Je moet je leven veranderen. Over antropotechniek*, vertaald door Hans Driessen. Amsterdam: Boom, 2011.
- Smith, Huston, Philip Novak. *Buddhism, a concise introduction*. New York: HarperCollins, 2003.
- Sorabji, Richard. *Emotion and Peace of Mind, from Stoic Agitation to Christian temptation, the Gifford Lectures*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Storey, Benjamin, Jenna Silber Storey. *Why We Are Restless, on the modern quest for contentment*. Princeton: Princeton University Press, 2021.
- Storey, Benjamin, Jenna Silber Storey. "On spending one's chips: Reason, restlessness, and the pursuit of happiness." *ABC Religion & Ethics* (May 2021), <https://www.abc.net.au/religion/reason-restlessness-and-the-pursuit-of-happiness/13294074>.
- Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge: Harvard University Press, 2007.
- Walshe, Maurice. *The Long Discourses of the Buddha, a translation of the Dīgha Nikāya*. Boston: Wisdom Publications, 1995.
- Weber, Max. *Politiek als beroep – Wetenschap als beroep*, vertaald door Hans Driessen. Amsterdam: Boom, 2012.
- Weyandt, L.L., W. Iwaszuk, K. Fulton, M. Ollerton, N. Beatty, H. Fouts, S. Schepman, S., & C. Greenlaw. "The Internal Restlessness Scale: Performance of College Students With And Without ADHD." *Journal of Learning Disabilities* 36 (2003): 382-389, <https://doi.org/10.1177/00222194030360040801>.
- Zhongh, Han-Sen *et al.* "Quantum computational advantage using photons." *Science* volume 370, issue 6523 (2020), 1460-1463. <https://doi.org/10.1126/science.abe8770>.